

ERDÉLYI MÚZEUM

XIII. kötet.

1896.

IX. füzet.

A magyar nyelvjárások.*

(Első közlemény.)

Egy névnek szabatos meghatározásáról akarok értekezni, a »nyelvjárás« szóró¹, a mennyiben azt ma a magyar nyelv területén *dialektus* értelmében használják

A nyelvjárást dialektus értelmében előttünk a német, francia s angol grammatikusok már lefoglalták. S a kérdés most az: van-e jogunk ezektől eltérve valamely magyar nyelvi különbséget nyelvjárásnak elnevezni dialektus értelmében? másodsor, a külföldi nyelvtanosok értelmében vett nyelvjárási elnevezést alkalmazhatjuk-e a magyar nyelvi tájkiejtésekre?

Elvégre mi magyarokul tehetnők azt, hogy nem törődve mások szokásával, az idegen műszót tetszésünk szerint alkalmazzuk. Am de a tudomány közösségénél fogva el nem zárkozhatunk a többi európaiak felfogása elől, melyet ők jóval előttünk alkottak egyes műszók használatáról, akkor sem, ha a magyar nyelv a többiektől elkülönített területet képez. A nyelvtani műszókkal, mint *alany*, *állítmány*, *jelen idő*, *jelentő mód* stb. úgy vagyunk mint a számokkal, a melyeket ép úgy sorolunk egymás után, ép úgy adunk össze, sokszorozunk, osztunk stb. mint más európai művelt emberek. S habár országszerte élünk a villamosság és delejesség szókkal elektricitás és magnesség értelmében, a magyarosított műszóval össze nem köthetünk más fogalmat, mint a minőt előttünk a többi európaiak kötöttek az idegen műszókhoz.

S épen abban rejlik a műszók közösségének a titka, hogy mi magunkat is kötelezve érezzük ugyanazon fogalom épségben tartására, a melyet előttünk Európában mások alkottak és a melyet, az

* Felolvastatott a Philologiai Társaság máj. ülésén Budapesten a M. T. Akadémiában.

idősört tekintve, mint nemzetközi tulajdont bár fordításban csak kölcsön vettünk. Ez a nemzetközi közösség nem azt parancsolja, hogy én az európaiaknál talált idegen műszókat, mint *imperfectum, conjunctivus, ablativus, elektricitás, planimetria* stb. az ő idegenségükben átvegyem, hanem igen is azt, hogy ha valamely idegen műszót valamely nemzetközi fogalomra magamnak külön alkóttam vagy lefordítottam, azt ugyanazon értelemben be is tartsam. Külömben a félreértés kikerülhetetlen olyanok előtt, a kik a nemzetközi fogalmak értelméhez ragaszkodnak.

S ez az utóbbi eset állott be, midőn a dialektus szót nyelvjárással fordítják és magyar nyelvi tájkiejtésekre alkalmazva, e kettőt egymással azonosítják. Tette ezt mások példájára *Simonyi* Tüzetes M.-Nyelvtanában s *Balassa* »A magyar nyelvjárások« című munkájában. E művekben oly gazdag forrását találjuk az ú. n. magyar nyelvjárások anyagának, hogy azokból bő tájékozást szerezhetni a magyar nyelv területén hallható különböző kiejtésekről. De egyszersmind arról is tájékoztatnak, vajjon e területen vannak-e igazán nyelvjárások s a mit ők azoknak neveznek, joggal nevezhetők-e nyelvjárásoknak, dialektus.

E szó »nyelvjárás« az ötvenes években keletkezett; de már 1815 óta beszélnek magyar dialektusról Gáty, Palóczy, Szeder, Budenz, Kriza, Czuczor-Fogarasy, Riedl, Simonyi és legújában Balassa. »A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése« cz. munkájában felvetette a kérdést (4), hogy mit nevezünk nyelvjárásnak. De egyenesen rá nem felel, hanem beszél területi különválásról, külön fejlődésről, az érthetlenségig fejlődő külön irányról, a mikor a rokonságot már csak tudományos úton lehet megállapítani. Balassa úgy, mint Simonyi, nem barátja a nyelvtani meghatározásoknak. E helyett kurtán azt állítja, hogy »vannak« nyelvjárások (5). S miután »a nép nem beszéli a magyar nyelvet egész (?) egyformán, hanem a különböző vidékeken különböző eltéréseket tapasztalhatunk, a magyar nyelvnek többféle nyelvjárását *kell* megkülönböztetnünk«. Emez állításokban ki nem kerülheti figyelmünket a fokozó átmenet a lehetőségről a szükségességre. Előbb (4) csak »*megeshetik*, hogy a nép egyik részének nyelve másképp fejlődik bizonyos sajátásra nézve«, aztán »észre *vehető* a különbség« és »létre *jöhet* eltérés«, »a két nyelv közt nyelvjárási különbséget

állapíthatunk meg«, s azután egy határozott »vannak« s nyomban rá egy szükséges »*kell* megkülömböztetnünk«. Leszámítva a határozatlanságot, a melyet B. ható igeképzővel és az egyedül álló (*nagyobb, kisebb, tágabb, szűkebb*) melléknévi középfokkal kelt az olvasóban, a nyelvjárás fogalmát B. — igen helyesen — a *földrajzi* területben keresi és az egymás közti megértésben s azt mondja: »ha az illető nép nagyobb (!) földrajzi területet tölt be úgy, hogy a távolabb lakók már nem érintkeznek egymással sűrűen (?), a nyelvnek ez a folyton tartó változása különböző(?) irányt vehet«. De aztán »létre jöhetnek oly lényeges eltérések is, melyek az illető nyelvek alakját teljesen megváltoztatják s közös eredetükre már csak is tudományos vizsgálódások alapján lehet következtetni«. E sorok olvasása a magyar nyelv területén nekem pl. a székelyt juttatta eszembe s a német nyelvén pl. a két (erdélyi és szepesi) szászt. A székelyben, mely századok óta elváltan lakik és lakott a többi magyarságtól, azt vesszük észre, hogy a két külön vált törzs emberei ugyan jól értik egymást. Nincs is szükségünk a nyelvhasonlítás erőszakos módszeréhez nyúlnunk, oly azonosak. A két szász atyafi ellenben, ha egymással szemben áll, elnémul; annyira nem értik egymást. Pedig rokonok; mind a kettő egy-egy külön nyelvjárást beszél, s itt szükség van a nyelvhasonlítás mesterfogásaira, hogy a német rokonságot felderítse. A földrajzi ok itt más meg más hatással volt.

Tagadhatatlan, hogy a székely kiejtés más, mint a palócz vagy göcsej, s mind a háromnak a kiejtése más, mint az iskolaszerű egységes magyarságé. De e kiejtés korántsem oly eltérő, hogy a kölcsönös megértést akadályozhatná, vagy, Balassával szólva (8), ezek sem különböznek egymástól valami nagyon. Csak ha egy-egy saját szerű szót vegyítenek nyelvükbe, nehezítik meg a köz megértést. A nagyobb eltérés a saját szerű hanghordozásban * rejlik, melyhez ha hozzá szoktunk, a megértést ez sem gátolja.

A tájkiejtések *megértése* oly finom önhangzói különbségektől függ, melyeket csak éles fül hallása vesz észre, de melyek a külön szójárásbeli magyar ember értekezését egymással nem gátolják.

* Hunfalvy (M. Ethn. 364.) a palóczról pl. azt mondja, hogy »ma egyéb nem különbözteti meg a többi magyarságtól mint *némi sajátosság* kiejtés«.

Szójárásainkkal bibelődő tudósaink a határt az egyes járások közt e hangokra alapítják: *i, é, e, ë, ö*. Már pedig a válaszfal *i* és *é, é* és *e, e* és *ë, ë* és *ö* közt oly vékony, hogy erre kiejtési területeket alapítani talán lehet, de nyelvjárásokat dialectus értelmében semmi esetre.

Mi magyarok a finneket, osztjakokat vagy törököket rokonoknak tekintjük, de nem nyelvjárásoknak, mert nyelvileg eltértünk egymástól úgy, — hogy nem értjük egymást. A horvátok, szerbek, tótok, csehek, oroszok egymást valahogy csak megértik, de nem tartják magukat nyelvjárásoknak, hanem, önálló nyelveknek. A magyar, finn, török nyelvekre azt mondja Balassa (4), hogy »közös eredetükre már csak is tudományos vizsgálódások alapján lehet következtetni«. E népek már nem nyelvjáráson, hanem különböző nyelven beszélnek. A szláv nyelvekre tudományos vizsgálódás nélkül lehet rá mondani, hogy közös eredetűek s egymást meg is értik, s ők még sem akarnak nyelvjárások lenni.

Jogosúlt tehát a kérdés, hogy mit neveznek mások is nyelvjárásnak.

Adelung (Wörterb. d. hochdeuts. Mundart) »Mundart« alatt azt mondja: »Mundart (ist) die besondere Art zu reden, wodurch sich die Einwohner einer *Gegend* von den Einwohnern anderer Gegenden *unterscheiden*, die Abweichungen einzelner Gegenden in der gemeinschaftlichen Sprache; wohin also nicht nur die Abweichungen in der *Aussprache*, sondern auch in der *Bildung*, der *Bedeutung* und dem *Gebrauche* der Wörter gehört; mit einem griechischen Kunstworte der Dialekt«. — A külömség Adelung szerint tehát földrajzi, nyelvtani és értelmi. Szerinte nyelvjárásnak nem nevezhetünk egyéni eltérést a kiejtésben.

Ugyanazt, a mit Adelung, csak szabatosabban összeállítva, mondja *Heinsius* (Vollst. Wörterb. d. deuts. Sprache): »Mundart (ist) die Abweichung einzelner Gegenden in der gemeinschaftlicher Landessprache, nicht nur in der Aussprache, sondern auch in der Bildung, Bedeutung und in Gebrauche der Wörter.«

Sachs-Villatte francia szótára »dialecte« alatt így szól: La *langue* est le système de signes articulés ou parlés, dont on fait usage chez une nation (szók rendszeres használata); *dialecte* se dit des variétés d'une même langue, s *variété* alatt u. o. németül *Abart*, szerintünk *eltajulás*.

Czuczor-Fogarasy, nem egészen tisztán, azt mondja, hogy »nyelvjárás sajátos, különös (!) mód a szók hangoztatásában, illetőleg némely (?) szók és szószerkezetek használata, melyek csak némely tájakon, vidékeken divatoznak, nem pedig az egész nép-esaládnál (!), mely különben ugyanazon nyelven beszél«.

Szerintem nyelvjárás az irodalmilag is elfogadott egységes nyelvtől hangban, alkatban — más szók, más ragozás, más képzés — és szójelentésben s a köz nyelvtől területben eltérő, de nyelv-tanilag azonos nyelv. Ilyen a magyarban nincs. Ebben az eltérés csak kiejtési. Járul ehhez egy-egy eltérő szó, néhol csak jelentésben eltérő; de ezek többnyire idegen nyelvekből erednek s olyan népek-től, a melyeket az ősmagyar bevándorlásakor e területen talált, vagy maga közé betelepített.

Ennyiben tehát igazat kell adnunk Jókainak, a ki (Osztr. m. monárk. I. 282.) azt állítja, hogy »a magyar nyelvnek szokott értelemben vehető dialektusai voltaképen nincsenek«. Hasonló értelemben nyilatkozik Scherr *Illustr. Gesch. d. Weltliteratur* 1895. kds., 418. l. »Sie — t. i. a magyar nyelv — macht die wunderbare Ausnahme von allen zivilisirten Sprachen, dass sie durchaus in keine Mundart, in kein Patois, keinen Jargon ausartete, vielmehr auch der geläutertste Schriftsteller sie so schreibt, der beste Schauspieler sie so deklamirt und der vollendetste Redner sie so betont, wie sie der letzte Bauer stets klar und schön ausspricht.« Bár idegenkedik Balassa Jókai említett véleményétől, azért ő is csak igazat ad neki, midőn azt állítja (5), hogy »a *külömbiségek*, melyek a magyar nyelvjárásokat létre hozták, bár eléggé szembetűnők, még *sem* olyanok, hogy a *kölcsönös megértést érezhetően megnehezítenek*«. Ezzel összhangzó egy másik vallomása (13): »a magyar nép ma minden tekintetben egységes«.

A »nyelvjárás« szótól, ha már egyszer honosságot nyert, nem idegenkedem; de ha azt az idegen dialektussal azonosítják, óvnom kell mindenkit ennek illetén használatától.

Hányféle nyelvjárásunk van?

Nem kívánom e czímen a magyar nyelvjárásokat szám vagy minőség szerint meghatározni. Ezeket elég részletesen találjuk Balassa említett művében. Csak a főbbeket, a székely, göcsej és palócz nyelvjárást, a legjellegesebbeket, kívánom példákban bemutatni,

melléjük német nyelvjárásokat, az erdélyi és szepesi szász dialektusokat párhuzamos példákba állítani és így a különbséget magyar és német nyelvjárások közt feltüntetni.

A magyar nyelvjárásokat kiválóan az önhangzók kiejtése különbözteti meg s ezek közt a hosszú hangzóké (Bal. 109); a rövid hangzók közt az *ö* hang váltakozása *e*-vel meg *ő*-vel az ismertető jel. Ezért nevezte el Simonyi a nyelvjárásokat *ező*, *öző* és *özőknek* (A magy. ny. I. köt.). Balassa bár mellőzi az *ö* betűt mint jellemzőt, azt még is kiválóan különböztető hangnak nevezi (21. és 124). — A magyar nyelvjárások földrajzilag nincsenek szigorúan meghatározva, ellenkezőleg, az egyiknek nem egy vonása található a másikban is (Simonyi A. m. ny. I. 199). Az említett három főbb nyelvjárás megkülönböztető vonásai röviden ezek:

I. A *székely* nyelvjárás túlnyomóan *ező*, néhol *öző*; az *é-t* *ie*-nek ejti Csikban Gyergyóban: *iédes*, *sziép*; *is* helyett Háromszékben *es-t* ejt; *i* h. *é-t*: *kéván*, *kénos*.

II. A *göcsej* nyelvjárás túlnyomóan *öző*, néhol *öző*; a hosszú *é-t*, *ó-t*, *ő-t*, kettősíti: *sziép*, *juo*, *küő*; *é* h. *i-t* is ejt: *il*, *szíp*, *ígis*; e ragok *vel*, *hoz*, *nál*, *szer* nem igen illeszkednek; *tól* rag h. *tul* (*tül*); az egyes személyrag *ja* h. *gya* (*tya*); *bocskorgya*, *aptya*; e h. *ő*: *kező*, *ütöttő*: többesben *ank enk*: *urank*, *kezenk*; *ly* h. *ll*: *mellik*, *ollan*; *ni* h. *nya nyi*: *innya kényi*.

III. A *palócz* nyelvjárás túlnyomóan *öző*, de *öző* is; az emberek itt *eznek* leginkább (Bal. 77); *á* h. *a*: *kar*, *lat*; *é* h. *eë* (Simonyi A. m. ny. I. 207): *keëz szeëp*; de *él*, *égés* is és *il*, *ígis*, *szíp*; *i* h. *é*: *kéván*, *héres*; *ó ő* h. *ao* (*au*), *eő* (*eü*): *jao* (*jau*), *keő* (*keü*); *al el* h. *ao eő*: *aoma*, *hajnao*, *szenteő*; *ti*, *di*, *ni* h. *tyi*, *gyi*, *nyi*: *égetyi*, *kegyi*, *varrnyi*; *r* h. *u*: *mikou*; *tól* h. *tou* (*töü*): *atton*, *ettöü*; *val* h. *va*: *kardva*; még g-je áthasonul: *mëbbolondul*, *mëf-fizet*; a tbs. *unk* h. *ónk* (*önk*): *adónk*, *nekónk*.

A magyar nyelvjárások nyelvtana egy és ugyanaz. Iparkodnak ugyan a nyelvjáráskodó nyelvészek ezekben is különbségeket feltüntetni; de ezek lényegtelenek, kivéve, a miket idegen nyelvi befolyás okozott.

A nyelvjárások száma Simonyi szerint öt, Balassa szerint 8 főbb, vagy 46 apróbb.

Tekintet nélkül e számokra, mi csak az említett hármat

tettük vizsgálódásunk tárgyává. De hogy e főbb nyelvjárások viszonyát egymáshoz és az egységes nyelvhez megítélhessük, egy egységes szöveget választottam, a Miatyánkat, s vele párhuzamba állítottam a német szövegűt az omlített két száz nyelvjárásban.

A magyar Miatyánk a nyelvjárásokkal egybevetve.

Egységes: 1. Mi atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék
 Székely: 2. *Mü* aetyánk, ki vagy a *ménnyégben*, szenteltessék
 Göcsej: 3. Mi atyánk, ki vagy a mennyekben, szentötesssiék
 Palócz: 4. Mi atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteötesscéek

1. a te neved, jöjjön el a te országod, légyen meg a te akaratod
 2. a te neved, jöjjön el a te országod, légyen még a te akaratod
 3. a te neved, *gyüjjön* el a te országod, légyen még a te akaratod
 4. a *tē* nevéd, *gyöjjön* el a *tē* országod, légyen még a *tē* akaratod

1. miképen mennyben azonképen itt a földön is. A mi mindennapi
 2. miképen ménnyben azonképen itt a földön es. A mü mindennapi
 3. miképen mennyben azonképen itt a földön is. A mi mindennapi
 4. miképen ménnyben azonképen itt a földön is. *Ammi* mindennapi

1. kényerünket add meg mi nekünk ma és bocsásd meg a mi
 2. kényerünköt add még *mü* nekünk ma és bocsásd még a *mü*
 3. kényerünket add még mi nekünk ma és bocsásd még a mi
 4. kényerünkét add még mi nekünk ma és bocsásd még *ammi*

1. bűneinket, miképen mi is megbocsájtunk ellenünk vétetteknek.
 2. bűneinkét, miképen *mü es* megbocsájtunk ellenünk vétettéknek.
 3. bűneinkét, miképen mi is megbocsájtunk ellenünk vétettéknek.
 4. bűneinkét, miképen mi is *möb*bocsájtunk ellenünk *vetettéknek*.

1. És ne vigy minket a kísértetbe, de szabadíts még a gonosztól,
 2. És ne vigy münköt a kísértetbe, de szabadíts még a gonosztól,
 3. És ne vigy münkét a kísértetbe, de szabadíts még a gonosztu,
 4. És ne vigy minkét a kísértetbe, de szabadít még a gonosztóu,

1. mert tied az ország, hatalom és dicsőség mind örökké.
 2. *mett* tied az ország, hatalom és dicsőség mind örökké.
 3. mert tied az ország, hatalom és dicsőség mind örökké.
 4. mert tied az ország, hatalom és dicsőség mind örökké.

A rómaiak végvárai

a Hargita-hegység alján s a keleti határvédelem czélja és rendszere.

(Második és befejező közlemény.)

A főútvonal mindenikéből nyugatra egy-egy mellékutat észlelhetünk, melyek láthatólag Apulum felé, vagy legalább az Apulumhoz szolgáló hadi úttal keresték a kapcsolatot. Az Olt jobb partján a verestoronyi szoroshoz vezető ugra-talmácsi mellék út nyitja meg sorozatot, melyen Talmács közelében érték el az Apulumhoz vezető birodalmi utat. Ezen tehát Apulumhoz és a verestoronyi szoroson kifelé közlekedtek.

Ebből az oltmenti útvonalból *Kis Sinknél*¹ éjszakra a *Hor-tobágy* völgyére s onnan éjszak-keletre a Segesd mentén, de egyúttal éjszaknyugatra a Bolya völgyön a *Viza* patakához, illetőleg a *kisselyki* castrumhoz újabb mellékelágazások könnyíték meg az itt-ott elszórt mezei lakósok érintkezését.

A homorodszeptpáli castrum az Olt és Küküllő közére volt irányítva s közvetlen csatlakozással nyugat felé nem rendelkezett.

A harmadik castrum *Székely-Udvarhelynél Apulum* felé a Nagy-Küküllő vonalán egyenes kapcsolattal bírt, sőt — mint alább látni fogjuk — elhelyezésével egyenesen a löhadiszállás fedezésére szolgált.

A *negyedik castrum Énlakánál* Székely-Udvarhelylyel azonos feladata készült s a *Gagyvíz* völgyén *Székely-Keresztúrnak* a Nagy-Küküllőhöz, s az Erdő-Szent-Györgynél végződő Kűsmöd mentén a Kis Küküllőhöz mellékutakkal úgy oda vala kapcsolva, hogy

¹ Corpus Inscription. Latin. III. Supplementum p. 1434. u, 8074 c. a segesvári ev. gymnasiumban Goss által gyűjtött téglá bélyegében C. III. B. (Cohors III. Britannicorum.)

bármelyik irányt majdnem egyidejűleg, alig három óra alatt a helyőrség járőrei elérhették.

Az ötödik castrum Sóváradnál a Kis-Küküllő fővölgyében egyenesen Apulummal közlekedett s Székely-Udvarhelylyel azonos hadi jelentőséggel birt Dacia határvédelmében.

Már maga az úthálózat berendezése nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy Dacia legféltettebb vidékét, az aranytermő Érc-hegységet s annak tőszomszédságába épített főhadiszállást óhajtották a megnevezett castrum sorozattal biztosítani. Az elrendezés s a végvárakkal kifejeződő hadi rend pedig egyenesen a Hargita irányában keletről jelzi a veszélyek eshetőségét.

De a kultámadások fenyegető voltát és félelmetességét még más módon is érthetővé tevé a római hadvezénylet, a mennyiben az Apulumhoz szolgáló völgyek és vízválasztók emez elzárását még a *Hargita* gerinczéhez közelebb tolt sánczokkal és töltésekkel tetézték. Így épen a székelyudvarhelyi castrumtól alig 12 kilométerrel keletre, ha a Nagy-Küküllőt követjük Zetelkán felül, az a Nagy-Küküllőbe torkoló *Ivó* patakánál, valamint a Csikszeredára vezető országútnak Nagy-Oláh falu felől következő koptatójánál egyformán, alig 12—15 kilométernyire ráakadunk azokra a töltésekre,¹ és sánczokra, melyek *Hadak útja*, *Rapsonné útja*, *Ördögbarázda*, *Kakasbarázda* stb. néven a leghphantasticusabb mondák kíséretében forognak a nép ajkán; de a melyek a valóságban a hajdani Dacia határát és keleti védvonalát képezték.

A Pontus Euximus felől Daciába bevezetett keleti útvonal, a mi castrumaink védelme alatt nyomúlhatott itt keresztül s az ojtózi szorosnál hatolhatott be földünk területére. Így a ravennai névtelenél¹ olvasható állomások Phrya (Tyras), Tirpsum, Iscina (Physece vagy Portus Isiacorum), Capora (Harpis?), Alineum, Ermerium (Haermonetus), Urgum, Sturum, Congri, Porolissum (Mojgrád és Zsákfalva közt), Certie (Magra, Egregy) bármilyen hézagosnak is tessék is ez a lajstrom, kétségen kívül castrumainkat is felölelték, miután Porolistum és Certie hollétéről teljesen tájékozódva vagyunk.

Az egyes castumok őrségét legfőbbképen egy-egy cohors képezé, de a mint látni fogjuk, két-két szomszédos castrum között is megsztották a cohorsokat.

¹ Ravennatis (Anonymus) Cosmographia et Guidonis Geographia. Editio M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860.

A szervezés munkáját némi joggal Hadrianusnak tulajdoníthatjuk, a ki Daciából, mint az alig meghódított tartomány legatusa 108-ban a szármatakon kivívott diadaláért consuli méltósággal¹ tüntetett ki Traianus. Ez a támadás jó iskola lehetett reá nézve s intőjelül szolgálhatott az iránt is, hogy a dákok és szövetségeseik nem tudnak Dacia elvesztésébe beletörődni. Traianus vasszigora, az occupatioval felidézett vérfürdő borzalmi elrettenték ugyan egy időre a szétrebbentett és veszedelmesen megapasztott dákokat, de Traianus halálával már a roxolanok éjszokról törnek Daciába s magukkal ragadják a Duna Tisza közéről a jazygokat is. Hadrianus a parthusok ellen vívott háborújából hadai egy részét előre küldve s Q. Marcius Turbo Frontót, a gárdaparancsnokot, Pannonia és Dacia együttes főparancsnokává nevezve, maga is a szomszédos Moesian² keresztül Daciába siet a roxolanok ellen. Fellépésével a roxolanok királyát, Rasparaganust, meglepve, az évjáradék biztosításával meghódot³ s családotól Polába telepszik.⁴ A jazygokat pedig az alatt Marcius Turbo Fronto⁵ fenytette meg. Hadrianusnak bő alkalma nyílt e hadjárat során a hevenyészve szervezett tartomány katonai szükségleteiről megbizonyosodni s ebbeli tapasztalatait a tartomány megerősítésében és újjászervezésében érvényesíté is. Dio Cassius ugyan a drobetai (Turnu Severin) híd lehordatásának okául azt hiszi, neki tulajdonítja, mintha Traianus iránti bizonyos irigykedésből semmisíttette volna meg Apollodorus eme remekét. Holott biztos adataink vannak épen arra, hogy Dobetát is ő tette municipiummá s Sarmizegetusában 117. december 17-én, 118 januárja között halára kötelezé a tartomány lakosságát⁶ és ittlételének emlékezetét érmekkel biztosított.

¹ Spartanus Vita Hadriani C. 3. legatus postea praetorius in Pannoniam Inferiorem missus Sarmatas compressit . . . ob hoc consul factus est.

² Ugyanott C. 6. Audito dein tumultu praemissis exercitibus Moesiam petit . . . Marcium Turbonem post Mauretaniae (bellum) praefecturae infulis ornatum Pannoniae, Daciaeque ad tempus praefecit.

³ Spartanus Vita Hadriani C. 6. . . . cum rege Roxolanorum qui de imminentibus stipendiis querebatur cognito negotio pacem composuit.

⁴ Colonia Pietas Julia Pola Corp. Insc. Latin. V. 32. P. Aelio Rasparagano (Regi Roxolanorum) v(i)us v(ivo) f(ecit) és u. ott 33. Rasparagani f(elices) v(ivo) f(ecit) ubi et Attiae filiae Procellae. Lib(ertis) lib(er) tabus(que) posteris(que) eorum.

⁵ Corp. Insc. Latin. III. 1462. Sarmizegethusa hálából emléket állít.

⁶ C. I. L. III. 1445. Hadriannak, ki a trib. potestate II. 117 decz. 10. a II. consulatus 118. január 1-én vette fel Sarmizegethusa hálálkodók.

ták.¹ Sőt a keleti határvédelem szervezőjét is benne nevezhetem meg, miután Traianus főfigyelmét az éjszaki Szamos vidék a (regio Samus) kötötte le s a XIII. legiót segédcapataival a Marostól Zilahig osztotta el.

A hévízi castrum építését Hadrianus idejében végezhetette el a XIII. legió² s itt azután az Ala I. Asturum egy ideig a Cohors III. Commagenorum örködött. Ezek mellett még egy ideig meg nem határozott csapatra utal az általam Kovács Ferencz marosvásárhelyi apátplebánusnál látott téglabélyeg. Ennek alakja ilyen: XX·N.³ Az Ala I. Asturum részt vett a dák háborúban is s a III. században a Maros mellett Germizaraban (Algyógy) találkoztunk még vele. Székely-Udvarhely őrsége 157. december 13-ról kelt katonai elbocsátó levélben (diploma honestae missionis) is szereplő Cohors I. Ubiorum, melynek téglabélyegeit főleg a baromvásártéren kiásott katonai fürdő szolgáltatója. A korábbi években Mehadján és Karán-Sebes mellett Zsuppánál Tibiscum állomásozott ez a Cohors, sőt a Nagy-Szamos vidékén Várhelyen (Burghallen) is találkoztunk vele, a mint a besztercezi ev. gymnasium gyűjteményéből igazolhatom.³ A Hévíz és Székely-Udvarhely közé ékelődő H.-Szt.-Pál castrumánál az általam átforgatott több száz téglá egyikén sem találva bélyegjegyet, nem egészen valószínűtlen az a feltevésem, hogy itt, hol közvetlen veszedelem nem forgott fen, s hol a Hargitától az Ölt felé szolgáló völgyek katonai biztosítása mellett a Homoród-Szt.-Mártonnál s magánál H.-Szt.-Pálnál is észlelhető sóbányászat, valamint Homoród-Jánosfalva kőbányászata polgári elemet is foglalkoztatott, inkább megfigyelő és biztonsági szolgálatot teljesítettek, s e célra a szükséges 100—120 főnyi őrséget a székelyudvarhelyi táborból nyerték.

A Homoród-Szt.-Pálon és Városfalván alul következő Jánosfalva trachyttufáját pusztán helyi célra fejtették s ideig építészeti

¹ Eckhel Doctrinae nummorum veterum VI. k. 494. Dacia S. C. e Exere. vagy Exercitus Dacicus S. C.

² Corp. I. Latin III. 953 Imp(eratori) Caes(ari) divi Traiani Parth(ici) filio divi Nervae nepoti Traiano Hadriano Augusto pontifici maximo, legio XIII. gemina. Sub Tiberis Claudio . . . 7 Antoniniano.

³ Közöltem az Erdélyi Muzéumegylet kiadv. 1888. V. 249. Adalékok Dacia felírattanához,

diszitményeken, oltárköveken kívül a Városfalvánál előfordult sarcophagot ismerjük; abból különösen H.-Szt. Pálon nagyon sok *disz-oszlop* észlelhető, úgy, hogy ott jó módú polgári elem és több nyilvános épület létezését feltételezhetjük. A polgári elemet nyilván a sóbányászat vonzotta oda, mely sóbányászat még 1614. is annyira virágzott, hogy Bethlen Gábor Kornis Ferencz királybírónak a Bornemisza Zsigmond részére átengedett disznajáért 400 kósót engedélyezhetett innen. A Homorod-Szent-Pálról általam szerzett felírttöredékek egyike oltárkőhöz, a másik sírkőhöz tartozhatott.

Homorod-Szt.-Mártont is a sóbányászat révén szállották meg a rómaiak, a kiktől Kr. u. 222 - 235-ig dotálható oltárkövet találtak ott Müller Frigyes, a jelenlegi ev. szász püspök (1859-ben) és Orbán Balázs. Ezt a becses történelmi adalékot azonban 1894 nyarán, Jakab Gyula főszolgabíróval, eredménytelenül kerestem. Úgy látszik, valaki beépítette, mint az már falu helyeken rendes szokás.

A római ipar és kereskedelem eme távoli emporiumának érdekszálai, minden lehetőség szerint az Olt mellékéhez és a Hortobágy vidékhez fűződtek, a hol a Hegennél felmerült sírkő tanúsága szerint ellatinosodott egyes dákok vagy veteranusok mezei birtokok művelésével foglalkoztak.

Székely-Udvarhely rómaiságát már Szigethy Gyula Mihály¹ tanár 1828. értesítése megállapította. Az ő idejében kőfalak, pénzkek, pogány istenek képei, hamvvedrek fordultak elé, melyek megmentéséről vagy lerajzolásáról, fájdalom, senki sem gondoskodott, s melyek azóta teljesen megsemmisültek. Szigethy tanár *Utidavnak* romjait képzelte Udvarhelyen. Ilyen nevű római helységet Ptolemaeus említ fel Daciából; csakhogy annak biztos helyi fekvését nem ismerjük. 1874-ben a helység keleti szélén a *baromvásártéren* Vánky Kálmán² mérnök vezetése alatt foganatosított szabályozási munkálatok a katonai fürdő romjait tevék ismertté. E nyomokon tovább haladva, 1894-ben a fürdőt kitásattam s így annak létezése teljesen tisztázva van s az is kiderült, hogy a C(ohors) I. UB(iorum) műve volt. Maga a castrum a mai *Árpád-utca* irányában állott a fürdővel összeköttetésben. A Csonka-várban pedig az egykori castrum

¹ Felsőmagyarországi Múzeum 1878. évf. 128 l.

² Goos Károly *Archaeologische Annaleiten Archiv des Vereins für Landeskunde* 1874. XII. 114 l.

maradványát bírjuk, melyet azonban a János Zsigmond várépítői sokképen kiforgattak eredeti alakjából.

A keleti határvédelem központját azonban a két Küküllő víz-választóján elhelyezett *Enlakában* birták, hol a Cohors III. Hispanorum equitata teljesíté a nehéz őrszolgálatot. Antoninus Piusnak 158 július 8-áról kiadott s örvidékünk közelében Maros-Keresztúron talált elbocsátó diplomája¹ Dacia helyőrségében hirdeti ezt a cohorsot. De a Kr. u 161—9 közti években Énlakáról a kolozsvári múzeumba került felírástörödek is bizonyítja a castrum e korbéli szereplését. A lovasság alkalmazása pedig nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy az örkerület nagyobbra lehetett szabva, s hogy a két Küküllő egész vidékén hivatva vala ez a Cohors a felderítő és megfigyelő szolgálatot teljesíteni; szükség esetén hívívő volt a főhadiszállítás felé s a Kis- és Nagy-Küküllő veszélyeztetett pontjait támogatta.

Végre Sóváraddon a Kis-Küküllő völgyének végvárában a C(ohors) P(rima) ALP(inorum)² feküdt, melynek őrségi feladatait a Nyárad mellé is átkelle terjeszteni. A mikházaí kirendeltséghez azonban a Leg XIII Geminac³ egyik vártája is járult. Végre a Maros felső völgyét Vécsnél az Al(a) n(ova) Il(i)yr(icorum)⁴ lovasai zárták el, kiktől 50 kilométerrel délebbre a Hargita örvidékével a Nyárad mentén egyenes összeköttetést tartó Maros-Keresztúrnál az Al(a) Bos(poranorum)⁵ várták a parancsszót arra nézve, hogy a Kis-Küküllő vidéknek vagy a Maros felső nyílásának védelmére siessenek-e?

Ez a csapatbeosztás, mely szerint a hegyi fáradalmakban edzett gyalogosokkal lovascsapatok váltakoztak, nyilvánvaló tanúbizonyossága annak is, hogy a szomszédos táborhelyek katonai hivatása combinatív hadmiveletekre irányult s 1, legalább 2—2 castrum helyőrségének, szükség esetében egy ugyanazon határszéli bejáró felé vagy

¹ Torma Károly Archaeologiai Értesítő 1886. VI. köt. 303 l.

² Téglás Gábor Erdélyi Múzeum 1888. V. 242 l. Arch. epigr. Mittheil. XI. 238 n. 1.

³ Torma Károly Archaeol. epigr. Mitth. III. 112 n. 3.

⁴ C. I. L. III. Dpl. XXXIII. és 6284. Supplem. 8074. 7., az eredeti példány Kolozsváron látható.

⁵ Torma Archaeol. epigr. Mittheil. VI. 141 n. 15 és Téglás Gábor Erdélyi Múzeum 1888. V. 272 l.

ellenében kellett operálnia. A csapatok arczulata pedig határozottan keletnek irányult s a Hargita gerinczét tekinthették a görgényi havasokkal együtt a rómaiak Dacia politikai határának, vagyis azon demarcationalis vonalnak, a melynek átlépését casus belli gyanánt tekinthették.

S jóllehet kutatásaimat minden irányban befejezettnek nem vehetem, mégis figyelemreméltó eredményeket mutathatok fel idáig is az Olt két Küküllő közti űrvidék szolgálati és mozgósítási rendszerére nézve is. Lássuk tehát néhány nagy vonásban a határvédelmi kerületeknek általam feltételezett beosztását is.

Székeley-Udvarhely a Nagy-Küküllő mellől a két Homoródon át az Oltig számíthatta védelmi hivatását. A Nagy-Küküllő és Két Homorod stratégiai fontossága azonban a homorodszeptpáli castrumot is szükségessé tette, melyet feltevésem szerint utólag, talán Hadrianus daciai szemléje után illesztettek be az űrvidékbe.

A homorodszeptpáli castrum a Nagy-Homorod nyílását zárta el közvetlenül, tehát a Kis-Homorodra szintén kikellett az őrhelyek sorát terjeszteni. Így keletkezett Homorod-Szent-Páltól alig 10 kilométernyire keletebbre Oklandon felől *Homorod-Karácsonyfalva* határában az úgynevezett „*Hagymásvár*“ castelluma. A limesvonal alig esik $\frac{1}{2}$ órányira a kis castellumtól keletre. Az ide számítható 1 centurianyi űrség tehát a Rika gerinczére s az almási barlang tájékára oszthatá űrségeit. Az egyes töltésvonalak, u. m. 1. a lövétei *Ördögárok* vagy *Pogányok árka*; 2. a *Vargyas útfeje* az almási barlanghoz átmenőleg; 3. a *Tatártöltés* a barlangfeletti Kömezőn, tehát a Vargyas balpartján; 4. a Böcsökmál és Merketető közti *Ördögárok*; 5. a Lapiastető védvonal itt Hagymásvár felett; 6. a Rikatető *Kakasbarázdája*; 7. Ugyanaz a Fejérküttetején; 8. a Nádastető és 9. a Szász-Somos *Kakasbarázdája*, vagyis 30–35 kilométernyi védvonal tartozhatott Homorod-Szent-Pálra, mely a Hagymás váránál találta váltakozó főőrségének otthonát. Ezen űrvidék a Szász-Somostetőn már időnkint találkozót tarthatott a *hévízi* castrumnak iderendelt őrjáratával is. Az őrszolgálat tehát nem sok pihenőt engedett a legionariusoknak s a védkerületekben, a mi csendőrségünk módjára, állandóan mozgásban lehettek az őrjáratok.

Sőt Hagymásváratól újabb 10 kilométerrel keletebbre a Rika

gerinczén is túl, a mai *Erdővidék* szélén a *Baróthoz* vezető útelágazas felett még egy messzibb őrállomás nyomait ismerhetjük fel az u. n. *Veszér várában*. A Rikavonal eme feltűnő megerősítése abban a ma elhanyagolt, de a rómaiak idejében, úgy látszik, kiváló becsben tartott átjáróban leli magyarázatát, a mely *Bibarcfalva*, *Bacson* irányában a *Sugópatakán* fel a *Mitács* (1151 m.) mellett a Hargitából délre ágazó vízválasztón Alesikba szolgál s melyet a csiki deszkás székelyek az Olt fogarasi szakasza felé a rendes út kerülőjének mellőzésével napjainkban is használnak. Ezen átjárót tovább vizsgálva, folytatását az *úzvölgyi* mellékvámnáj ismerhetjük fel, úgy hogy a *Szeret* mellől lovas és gyalogsapatok annak idején itt vághattak be leghamarább Dacia feltett belterületeibe s jó lovasság 2 nap alatt a N.-Küküllő völgyére vethette magát.

Homorod-Szent-Pál helyőrségének arczvonala tehát a Rikán túl az *úzvölgyi* határszorosig terjedő vonal felé irányult, mint a hol a moldovai határszél alig 2 napi járatnyira 70—80 kilométer távolságra esik. Ezt a határszéli átjárót azonban részben már a *hévizi castrum* őrségével egyetértőleg ellenőrizhették. Székely-Udvar helyről két irányban teljesítheték a határőrséget a cohort *Ubi-orum germaniai* eredetű harczosai. A Nagy-Küküllő mentén fel Zetelakának s onnan a gyergyóújfalvi hágón Gyergyó-Szent-Miklós 47 kilométernyi távolságban fekszik. Gyergyó-Szent-Miklóstól a tölgyesi határszoros 53·6 kilométer, vagyis 101 kilométerre állomásozott itt a római katonaság a mai határtól. A határvédelem tulajdonképi vonalát 12 kilométerrel tolták előbb a Nagy-Küküllő két parti magaslatán Zetelaka felett megépített hatalmas töltésűben. A Nagy-Küküllő eme vonalát azonban a helyi viszonyok figyelembevételével inkább Énlakához utalhatjuk s *Székely-Udvarhely* legionariusainak katonai hivatása a Csik-Szereda felé átszolgáló *Hargita* szakasz, s nevezetesen a *Kis-* és *Nagy-Oláhfalun* átvezető országút mentén a *Tolvajos* hágón át egyenesen a *Gymesi szorosig* irányult.

Székely-Udvarhelyről a *Szarkakő* alatt vezetett ki a régi út a *Hergenkút* tetejére s azon a fennsík, mely a *Tizenhétfala havasához* egy jól járható erdei út felszolgál a *Czekendtetőnek* a Nagy-Homoródra, illetőleg épen a homoródi fürdőre néző lejtő fokán helyezték el a fővártól 9 kilométerre, a »*Földvár*« néven ismeretes és igen jó állapotban fennmaradt *castellumot*. Ez kevés-

sel nagyobb a homorod-karácsonyfalvi Hagymásváránál s ebben is legalább egy centuria legénység tarthatá az őrséget az innen 8—9 kilométerre a Nagy-Küküllő balpartjától a Nagy-Homoródig, illetőleg Nagy-Oláhfalun túl a Majszos rétről a Cseretetőn, ki a *Madarasi Hargitára* vonuló limesvonalon. A gyimesi szoros távolsága a tölgyesivel, majdnem összevágólag szintén 100 kilométer körül járván, a székelyudvarhelyi cohors, a szükséghez képest, mindkét irányban operálhatott.

A cohors IIII equitata Énlakáról a Nagy- és Kis-Küküllő között kimagasló fensíkon Gyergyó-Ujfalu felé határozottan a tölgyesi szoros nyílása ellen vala felállítva Oroszhegy lavasi község felett a *Mogyoró* nevű hegylapon s a szentkirályi *Nyíren* a zetelaki *Szelőhátra*, a Nagy-Küküllő fölé húzódó határtöltés (Ördögútja) közelében, még a külső őrhelyek egyikét is sikerült megállapítanom. A nép *Szent-László kápolnájának* nevezi s a közelében telfakadó forrásnak csodatevő erőt tulajdonít. Egy-egy ilyen őrházban 8—10 főnyi őrség tanyázhatott. A vallum mentén fából, földből rögtönzött őrhelyek léteztek, melyeket kezdetleges szerkezetüknél fogva felismerhetetlenségig megsemmisített a hosszú idő. Énlakától a *Firtos hegy* alatt a székelyudvarhely—parajdi országút által harántúl átmetszett pálfalvi tető alig 6 kilométerre esik. Onnan a határtöltést majdnem ekkora távolban kapták. A Székely-Udvarhely felé szolgáló *bosnyákpataki*, vagyis Oroszfalutól délkeletre vezető völgy derekán, Tibodnál tartottak egy mellékörhelyet, mely a Nagy Küküllő jobb és balparti őrvidék járőreinek érintkezését vala hivatva biztosítani.

A határszéli távolság ezen a részen az udvarhelyivel majdnem azonos, s a Nagy-Küküllőnek Zetelaka felé forduló könyökhajlásáig vagy az *Ivónak* egyesüléséig a jelzett oroszhegyi és *szentkirályi Nyíres* fensíkokon, vagyis *Lázon* számítható 16 kilométernyi útat a *Síkaszó* mellett Gyergyó-Ujfalun át Gyergyó-Szent-Miklósig terjedő 35 kilom. s a Gyergyó-Szent-Miklóstól a *tölgyesi* határszélig terjedő 53·6 kméterrel megtoldva, alig esik az énlaki táborhely 105—110 kilométerre a mai határtól.

De az énlaki tábor a Kis-Küküllő mellett Sóváradnál megéptett castrummal is azonos hadi czélokot szolgálhatott, miután *Sóváradtól* Parajdnak s onnan a *Bucsin*-hágón át Gyergyó-Szent-

Miklósnak szolgáló út is a tölgyesi szoros folytatását képezi. Parajd—Gyergyó-Szent-Miklós 45 km. távolsága a Gy.-Szent-Miklós—Tölgyes 53·6 kilométerjével épen 98·6 kilométert ad. Ezt Parajd—Sóvárád 8 kilométerjével kiegészítve, ime itt is 106·6 m. kilométerre kapták a mai határszélét. A két táborhely hivatását tehát a *tölgyesi* és ennek mellékbejárójául szolgáló *békási* szorosok ellenőrizése s az onnan támadható meglepetések elhárítása képezte. Sőt *Mikháza*, a Nyárád mellett, a hova a sóváradi Cohors I Alpinorum felét helyezték Sóváraddal szintén egy irányban, s részben a görgényi havasok vagyis a *Mezőhavas* felé, de szintén a két megnevezett szoros felől keletkezhető támadásoknak felfogására s a Marosvidék biztosítására épült.

Ime tehát, ha a térképen a Mikházától délkeletre Hévizig sorakozó végvárakat összekapcsoljuk s azoknak a Közép-Maros vidékhez, illetőleg Gyulafehérvárhoz való viszonyát tüzetesebb figyelemre méltatjuk: végeredményében az egész hargitaalji örvidék az *Érczhegységet*, vagyis az *Aranyos*, a *Toroczkó* víz, az *Ompoly* völgy felé bevezető nyílásokat s ezen nyílások őrhelyeit, legfőbbképen pedig magát a *főhadiszállást: Apulumot* fedezték. Elhelyezéstükben legyezőszerű kiterjeszkedést észlelhetünk, miután a keleti határszorosok felől a két *Küküllő*, *Nyárád*, sőt az *Olt* völgynyílásain a nyugatnak irányuló völgyi utak mind *Apulum* táján koncentrálódnak s az *aranyvidék* ellen keletről intézett támadások, a megnevezett átjárók valamelyikén castrumaink egyik-másikát okvetlenül érintették.

Felirataink s történelmi feljegyzéseink alig vonatkoznak az itt szóban forgó keleti örvidékre s másnemű leletek sem csinálnak itt útbaigazítást. A keleti Kárpátokon kívül a szarmát iapályon a *Szereth*, *Pruth* és *Dnejszter* vidékén nomádoskodó *szarmaták* és *roxolanok* (a *costobokokkal* együtt) már Hadrianus idejében Moesiáig terjeszték kalandozásaikat.¹ A váratlan támadás akkora rémületet okozott, hogy Hadrianus a birodalom törzséből arányta-

¹ Ael. Spartani Hadrianus C. 5. Sarmatae bellum inferabant. Cap. 6... audito dein tumulto Sarmatorum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petiit... cum rege Roxolanorum, qui de immunitis stipendiis quaerebatio cognitao pacem composuit.

lanul *éjszakra* ékelődő Daciát vesztére akará hagyni s Traianus jeles mesterének, Apollodoriushnak remek építményét: a tornuseverini hidat hamarosan leszedetét, nehogy az is könnyítse a barbarok Moesiába hatolását. A felmerült ellenségeskedés tehát a keleti határszélek megerősítését mellőzhetetlenné tevő s ha előbb nem gondoltak volna is arra, most azt halogatni nem lehetett. A rendkívüli óvintézkedések daczára 167-ben ismét lángokba borúlt Dacia.

Az Énlakáról Kolozsvárra került felirattöredékek egyike a Kr. u. 161—9 évekből¹ kiadva, alkalmasint már a 167-ben kitört markomann háborúk idejében szenvedte sérüléseit, a mikor Daciát a mindenfelől feltartóztatlan túlsúlyban elézúdult dákok és rokontörzsek egyszerre elárasztották. Hogy mily váratlanul és mekkora túlerővel történt ezen a vidéken is a támadás: azt az 1853 augusztusában Török Ferencz tibódi udvarán felmerült 826 darabból álló »kincs«² illusztrálja legjobban. A jó minőségű köztársasági érmekkel Nerótól *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* társceszázárokig terjedő sorozat vegyül s ilyenformán 167-re helyezhetjük ennek a kincsnek elrejtését is, épen mint a Verespatakon 1855 július 24-én csebrekkel, asztalokkal együtt a Katalintárna továbbvezetése közben felfedezett régi aranybánya visszatáblák elfalaztatását. Ezek közt is 167 márczius 28 a legújabb dátum.³

Egy általam Homorod-Szt.-Pálról szerzett s Marcus Aurelius nevét tartalmazó felirat-töredék is a markomann háborúkra vonatkozhatott. Ennek szenvedéseit még valahogy kiépülte a tartomány s ujult erővel kezdik meg a felfrissített legionariusok a határvédelmet. A küzdelem azonban ritkán szünetelt s az ide rendelt katonaság alig ismerhette a nyugodt táborozást. Egy ilyen még kellően nem ismert határvillongás alkalmából Severus Alexander egyik szerencsés diadalát 222—235 közt, valószínűleg ama betörések egyike után, melyek a mind jobban előnyomuló góthok által hegyeinkre szorított carpoktól, szarmatáktól mindennaposak valának, felirattal¹ ünnepelték Homorod-Szent-Mártonnál a szorongatott legionariusok.

Múló öröm és rövid megnyugvás emléket képezi ez az oltár-

¹ C. 1. L. III. 949 sz.

² Corp. Inscr. Latin. III. h. Cerata XII.

³ Corp. Inscript. Latin. III. 950.

töredék, mert Dacia felett csakhamar megkondúlt a vészharang. A góthok 235-ben már a Duna deltai közelében mindent felperzselve a nyomukban hömpölygő népvándorlás áradatától, Daciára zúdítva itt csakhamar megállandósítják a pusztítást. A rombolás első áldozatát éppen a keleti határőrvidék képezé, melynek önfeláldozó helyőrsége hasztalan vívta meg százados harczeit s hasztalan újítá meg a minduntalan elhamvasztott védműveket. A túlerő phisicai törvénye itt sem tagadta meg magát s a népvándorlás hullámai összecsaptak Dacia felett úgy elsöpörve e sok gonddal, fáradsággal létesített védműveket, hogy alig vagyunk képesek mai napság azok hollétét és összefüggését megállapítani. Részemről kiváló szerencsémnek tartom, hogy Ugron János alispán segítségével a leghomályosabb kérdések egyikének némi megvilágosításához járulhaték s a múlt században legelőször Benkő által feljegyzett első római nyomokat, a félszázaddal ezelőtt itt megjelent Neigebaur és utódainak Ackner Mihály, Müller Frigyes, Orbán Balázs, Goos Károly érdemes bűvárainknak helyszíni kutatásait saját megfigyeléseim eredményével összefüggő egészszé kerekítve, Dacia történetének újabb adalékául beszolgáltathatom.

TÉGLÁS GÁBOR.

Magyar mysticusok.

Az ismeretek minden ágában van egy osztálya az embereknek, melynek bizarr és subtilis felfogása a dolgokról a legegyszerűbb kérdések összekuszálásában jelentkezik, s kiknek nem ritkán tagadhatatlan elmésségök is csak arra szolgál, hogy a tévedések szálait összebb bonyolítsák. Veszedelmes álmodozók ezek vagy meggondolatlan újítók: contemplatív szellemek, kiknek egyedüli feladatuk teoriákat teoriákra halmozni s az emberi lét megfejthetlen titkaiba elmélyedni.

De bizonyos átmeneti időszakokban az ily fajta rajongók mintegy tömegesen lépnek fel. Oskolát alkotnak, melynek dogmái átszövődnek a politikai és társadalmi életbe is és proselytákat szereznek magoknak a legkülönbözőbb körökben. Így teremtette a francia encyclopedisták elleni szellemi reactió is a philosophiai transcendentálismus, a természetfeletti sovárgások fanatikus apostolait.

E század első évtizedei nálunk is rendkívül gazdagok típusokban, kik a természetes visszahatást képviselték a filozófiai tudományosság túlhajlott abstrakcióival szemben. A Schelling-féle természetbölcséleti irány mysticizmusa rendkívül kezdte foglalkoztatni a képződést s eddig kikutathatatlan titkok feltárására vélték benne megtalálni a varázsvesszőt. A rejtett tudományok híveinek egész sora támadt és követelte jogát az emberi tudás tényezői sorában.

Ez utóbbiak közé tartozott *Hohenlohe Waldenburg Schillingstürst* Sándor Lipót Ferencz Imre herczeg nagyváradi prépost és czimzetes püspök, egyike a legrejtelmesebb embereknek, a kik e romantikus korban éltek s kinek egyénisége sokban hasonlít a mai páter Kneippéhoz. A herczeg különben nemcsak a magyar klérusban elfoglalt állásánál fogva tartozott hozzánk idegen credete daczára: anyja, Reviczky Judit révén valóban magyar vér is folyt ereiben. Atyja, kinek tizennyolczadik gyermeke volt, egész életében kedélybeteg gyanánt volt ismeretes, őt magát édesanyja egy gyermekágyban tett fogadása szerint már születésekor papnak szánta. A herczeg Nagy-Szombatban tanult s már 1814-ben elnyerve az olműtzi kanoinkságot, Rómába utazott.

Hogy mikor kezdte meg a herceg nagy hirre vergődött csodatételeit, azt nem lehet bizonyosan tudni. Mert a mikor 1831 júniusában *Würzburgban* először lépett fel nyilvánosan, már csodás hírek jártak előtte. Férfiak és nők a legnagyobb buzgósággal hirdették közeli jövetelét, gyógyításainak sikere tehát; melyet minden szer nélkül, pusztán csak áldólag kiterjesztett kezeivel tudott elérni, már jóval előbb is köztudomású volt.

Nyílt utcán, egyszerű széken vagy asztalon állva mondotta el *Hohenlohe* mély vallásos meggyőződésről tanúskodó beszédeit. A népesség minden osztályából tódultak hozzá a betegek és szenvedők, ultrák és szabadelvűek, parasztok és polgárok, bölcsészek és orvosok, némák, siketek, bénák, nyavalyatörősek s írók, költők, nyomdászok és könyvárusok. Lehetetlen azt a forrongást festeni, mely mindenféle kitört, a hol a legendás híru pap megjelent. Tudósok vitatkoztak módszerének titkáról s elért eredményeiről s az irigység sem késett üldözőbe venni a herceget, kinek népszerűségét tetőpontra emelte a következő eset.

Schwartzenberg Mathild hercegnő már kora ifjúságától fogva borzasztó betegség rabja volt. Sem állni, sem járni nem tudott. Ily állapotban jutott egy párisi orvos keze alá, ki némileg helyreállította, de miután a hercegnő egy ideig Bécsben és Brüsszelben felváltva tartózkodott, állapota ismét csak rosszabbra fordult.

Hiába vitték el Német- és Olaszország leghíresebb fürdőhelyeire, a betegen mit sem segítettek, valamint nem segített rajta Dr. *Hein* nagyhirű würzburgi orthopediai intézete sem, bár itt némileg javult, a mennyiben lábait mozgathatta s ülni is tudott, de állni és járni azután sem volt képes, sőt még vízszintes helyzetben sem birt fekdüni fájdalom nélkül.

Ekkor történt, hogy a beteg hercegnőt *Hohenlohe* meglátogatta, s megkérdezte tőle: bízik e Istenben? meg van-e győződve, hogy Jézus segíteni képes rajta?

A hercegnő igennel felelt, mire a herceg szó nélkül föltárta az ablakot, s az udvarról egy ott foglalatoskodó embert felhívott. Alig lépett ez az ember a betegszobába, *Hohenlohe* Jézus nevében megparancsolta a hercegnőnek, hogy keljen fel és járjon. És a beteg, mint a biblia nyomorékja, *felkelt és járt*.

A csodálatos eset híre gyorsan terjedt el, de nem maradtak el egyszersmind a legtarkább magyarázatok sem. Különösen azt emelték ki később a hitellenkedők, hogy a herceg által az udvarról felszólitott ember nem volt más, mint egy *Michel* Márton nevű unterwittingshausi földműves, a ki nem messze lakott *Würzburgtól*. Erről pedig az a hír járta, hogy már nagyatyja a híres Páter *Gassnerrel* állt összeköttetésben s attól tanulta csodás gyógyításait, melyeknek titkát később fiára s unokáira is átruházta. Meg kell itt

jegyezni, hogy *Michel* már előbb felköltötte volt az orvosi körök bizalmatlanságát, minek következtében a hatóságok gyógyításait közveszélyeseknek jelentették ki és eltiltották. Titokban azonban tovább is folytatta kísérletezéseit s most, hogy Hohenloheval megismerkedett, együtt kezdtek meg elhíresült kuráikat magánházakban és kórházakban.

Julius 2-ika volt, mikor Hohenlohe elhatározta, hogy *Bambergbe* utazik, hol híre őt már jóval megelőzte. Nem telt bele negyvennyolcz óra s már az egész város lázban volt s reménytől repeső szívvvel várta emberfeletti gyógyításainak megkezdését.

Mindössze kilencz gyógyítást végzett itt Hohenlohe, vakokon, bénákon, süketeken, sőt volt ezek közt egy gégesorvadásos beteg is. Egy *Süllner* nevű hallstadi lakost kocsin szállítottak eléje; ennek egész teste össze volt a köszvénytől zsugorodva. Hohenlohe a templomból kijövet, hozzá közeledett, csendesesen imádkozott s azzal felszólította a beteget, hogy keljen fel és járjon. Kezdetben a felszólítás loganatlan maradt, de ekkor a főpap telszállott a kocsiba s ismételve az imádságot és áldást, fölkiáltott:

»Állj föl Isten nevében!«

A beteg e szavakra fölkel s meggyógyultan távozott.

*

A gyógyítások hírére óráról órára növekedett a segítségért tóduló szerencsétlen szenvedők száma; voltak, kik taligán tolattak magokat a csodatevő főpap elé. Utoljára a rendőrségnek is közbe kellett lépnie, hogy a tolongást megakadályozza. Megidézttette a herceget, a ki nem tagadta, hogy csakugyan több siketet s bénát gyógyított meg Isten nevében s hozzá tette, hogy a városban tartózkodása alatt el van határozva a káptalan nagytermében naponkint kétszer gyógyításokat végezni.

A hatóságnak ez ellen nem lehetett kifogása, egyedül azzal intézkedéssel élt, hogy több tanácstagból s a hatósági orvosból álló bizottságot nevezett ki, mely végig nézze a gyógyításokat.

Julius 4-én délután három órakor már roppant néptömeg verődött össze a káptalansági épület előtt, Hohenlohe megjelenését várva, ki pontban négy órakor érkezett meg újongó, áldást rebegő emberektől kísérve, mint egy Caesar. A mint a ház elé ért, könnyedén fölpattant az ott várakozó hintók lépcsőire s a bennülőket megáldva imádkozott értők. És a betegek, kik a kocsikba csak vándorogva tudtak beülni, kiszállottak s gyalog mentek baza.

Most a herceg a nagy teremmel szomszédos szobába lépett, hol a hatósági személyek, orvosok s kíváncsi nézők voltak összegyűlve. A mikor figyelmeztették, hogy a tolongás igen nagy lehet, maga intézkedett, hogy a betegeket és segélykérőket egyenként bocsássák eléje.

Azután letette kalapját s köpenyét s a nagy terembe ment, nyomában mindenütt a hatóság megbízottjai. Valaki a tömegeből egy széket kerített elő s a főpap ráállva a rögtönzött szöszékre, így kezdte beszédét:

»Legyetek csöndesen! A rendes tanítás többé nem elegendő a cél elérésére. Azért valami rendkívülit kell véghez vinni. Aláhanyatlott a Jézus Krisztusban való hit, az egyedül üdvözítő katolikus egyházban való bizalom, azért hát most valami rendkívülinek kell történni, hogy az egyedül üdvözítő katolikus egyház régi dicsőségét s nimbuszát visszakapja. A ki teljes bizalommal van Isten iránt, azon segítve lesz, mert ő megigérete s fia, Jézus Krisztus megtogadta. Oly igaz, mint a mily igaz, hogy Isten vére és teste van az oltáron, mihelyt a pap a szent ígéket kimondja; oly igaz, a mily igaz, hogy a pap kimondott szavai után a bűnök meg vannak boesátva, mindez Istennel való benső érintkezésünk által történik.«

A mint e szavakat elmondta, oda kiáltott a köréje sereglo tömegnek:

»Akartok ilyen bizalommal lenni Isten iránt?«

»Igen — akarunk!« hangzott mindentelől. Többen térdre boesátkoztak, s egyesítették imáikat a hercegevel, ki fenhargon ejtette ismét szavát:

»Lemegyek a piacra, s ott fogom végezni gyógyításaimat.«

Azzal lesietett a lépcsőn s utána tolongott a sokaság. A lárma, dulakodás iszonyu volt, csak nagy bajjal lehetett fentartani a rendet, hogy balesetek ne történjenek.

A bizottság figyelmeztette a főpapot, hogy adott szava s a hatóság útasítása szerint a szobába kell visszatérnie. De Hohenlohe nem hajtott rá. »Würzburgban is így csináltam, itt is így csinálom«, volt a felelete. A piacon állt a királyi palota s szemben azzal egy dombon a várórség. Itt helyezkedett el s fogadta a hozzá sereglőket, kik a domb egyik oldala felől közeledtek s miután megáldotta őket és imádkozott értük, a másik oldalon távoztak.

A bizottság időközben újra felszólította, hogy vonúljon vissza a házba. De Hohenlohe tovább folytatta gyógyításait, ámbár a hivatalos jelentés szerint nagyon változó sikerrel, mert állítólag akárhányszor megtörtént, hogy a domb tulsó oldalán leszálló betegek sántítottak vagy épen felbuktak.

Heves zápor szakította félbe a különös jelenetet; a sokaság szétfutott s a herceg az órszobába volt kénytelen vonulni, hol a pipázó katonák jelenlétében folytatta csodatételeit.

Harmadszor felszólítva a bizottságtól, végre engedett s visszatérve a bizottság szeme láttára végezte gyógyításait.

És most sorra kerültek eléje: legelől egy báró Redwitz, ki

nehezen hallott. Le kellett térdelnie s magát megáldatnia, mire a következő párbeszéd fejlett ki:

»Bízik-e Istenben és Jézus Krisztusban?»

»Bizom.«

»Hiszi-e, hogy segítve lesz önön?»

»Igen.«

»Menjen hát Isten nevében, önön segítve van!...«

A bizottság hivatalos jelentése, melyet egy jelenlevő tag, dr. *Hornthal* ily czímen adott ki később: »*Darstellung der Ereignisse bei den vom Herrn Fürsten Hohenlohe zu Bamberg unternommenen Heilversuchen, wi sie in Wahrheit zugetragen, von Doctor von Hornthal R. b. obersten Justitzrath 1822.*« — azt állítja, hogy a páciens az első kérdéseket megértette ugyan, de a következőket már nem hallotta s nem is kelt föl, mire a hercegnek megjegyezték: »Ez az ember éppen olyan kevésbé hall most, mint előbb«, ő pedig így felelt volna: »Ugy? Tehát nagyot hall? Azt hittem más betegsége van«, s a pácienshez fordulva állítólag hozzátette:

»Gyónjon meg, áldozzon meg s azután jöjjön ismét vissza.«

De ha igaz, hogy a beteg az első kérdéseket meghallotta, úgy mégis nehezen képzelhető el, hogy a későbbi szavakat ne értette volna. Egyébiránt az idézett jelentés a többi esetek túlnyomó részében is azt igyekszik bizonyítani, hogy a kísérletek absolute nem jártak semmi eredménnyel. Egyebek közt azt állítja, hogy mikor egy sántál vezeték Hohenlohe elé, a herzeg ekkép fakadt volna ki:

»Lódulj, veled nincs mit tennem, *te már voltál itt.*«

Más alkalommal — mondja az idézett röpirat — egy ideggyöngségben szenvedő asszonyt mutattak be neki, ki már állni sem tudott a lábán és sírva rimázkodott, hogy gyógyítsák meg. A herzeg különös áhitattal imádkozott érte, megáldotta s azzal kimondotta a formulát, hogy: »Isten nevében keljen föl.« De erre az asszony minden erőfeszítése daczára sem volt képes. Ismételt ima összekulcsolt kezekkel s ég felé emelt tekintettel. Mind hiába. Végre Hohenlohe szigorú szavakban tört ki:

»Hogy állunk a hittel? *Bizonyosan ott Iesz a baj.* Istenfélőbbnek kell lennie. Most távozzék!«

Volt a kihez azt mondta: »Bizzék és jöjjön el újra.« Két fiúhoz pedig, a kiknek egyike púpos, másika csonka szájú és orrú volt, így szólott volna:

»Eredjete! Veletek nincs mit csinálni. De így van az, látják, még azt is megkivánnák, hogy egyiknek a púpját fűjjam el, a másiknak meg húst teremtek.«

Végre kifáradva, felhevülve hagyta el Hohenlohe a termet s a

mellékszobába vonúlt, hol a következő érdekes dialog fejtett ki közte s a bizottság vezetője közt:

»Hallom, herczegséged el akar innen útazni.«

»Ugy van; holnapután.«

»Óhajt még valamit próbálni?«

»Ez így nem mehet. Jobb volna, ha a betegeteket nem egyenként vezetnék elém.«

»Kivánatos volna, ha herczegséged nem fogna addig semmihez, míg közelebről meg nem állapítjuk a módot. A dolog súlyos következményekkel jár, azért figyelmeztetni kívánom, hogy nyilatkozzék írásbelileg.«

»Kész vagyok tehát írásbelileg nyilatkozni s e nyilatkozatomig és a további megbeszélésig mihez sem fogok kezdeni.«

Igérete daczára azonban Hohenlohe tovább folytatta gyógyításait. Julius 6-án *Grosz* püspöknél ebédelt, a mikor egyszerre ezeren meg ezeren fogták körül a házat, úgy hogy utoljára Hohenlohe kénytelen volt előlépni és kijelenteni, hogy kormányrendeletre vár; addig mit sem szabad tennie. De ígérte, hogy néhány hét múlva újra eljön.

A tömeg azonban nem volt hajlandó eloszlani s így Hohenlohe kénytelen volt ismét megkezdeni csodatételeit.

Vége július 8-án elhagyta Bambergét s Würzburgba, onnan a *brucken*i fürdőbe ment. Közben megérkezett a kormányrendelet, mely a hatóság betiltó intézkedését minden pontjában helyben hagyta. Ennek daczára a herczeg Bambergbe visszatérve, nem szakította meg gyógyításait. Ragaszkodott ahhoz, hogy ebben a tisztán vallási kérdésben kötelessége inkább Istennek, mint az embereknek engedelmeskedni.

Ámde most a hatóság is radikális rendszabályokhoz folyamodott: 1821 aug. 30-án egész Németországban kihirdette a Bambergbe özönlő idegenek visszariasztására, hogy a gyógyítások be vannak tiltva, s hogy az eddigieket sem koronázta siker. Kötelességének ismeri tehát a hatóság eleve óvni a hiszékenyeket a bekövetkezhető csalódástól, nehogy későn bánják meg, a mikor már pénzüket s idejüket hiában elfecsérelték.

De a dolog még sem ment oly simán. A nép a főpap pártjára állt, s boszuállással fenyegette a csodatételek betiltóit. Odáig ment, hogy meggyilkolással ijesztgette a hatósági személyeket. A már idézett Hornthal 1822 szept. 29-én a következő névtelen levelet kapta postán:

»Készülj, mert órád ütött, s nem sokára véged van. Csak arra kérem Istent, hogy tervemhez erőt adjon.«

A megindított vizsgálat csak annyit derített ki, hogy a levelet Augsburgban tették postára. A levél írójának nyilvánvaló volt az az igyekezete, hogy írását elferdítse.

Ugyanaz nap még sajnálatraméltóbb kihágások is történtek.

Zarándokcsapatok ostromolták meg a rendőrfőnök lakását, mivel a várostól két órányira hírül vették, hogy nem engedik őket zászlókkal a városba vonulni.

*

Hohenlohe herceg pár évvel utóbb *Magyarországba* jött. A nagyváradai prépostságot nyerte el, majd 1844-ben címzetes püspök lett. Mint ilyen halt is meg 1855-ben. Hazánkba jövétele óta azonban többé gyógyítással nem foglalkozott, a minek oka az lehet, hogy a pápához e dologban intézett előterjesztése *nem talált kedvező fogadtatásra*. A kuria a tridentini zsinat határozmányai, továbbá XVI. Kelemennek a csodatételekről szóló bullája alapján eltiltotta e téren a további működéstől.

Ez azonban nem zárta ki, hogy magánfelszólításra néha még azután is megkíséرتse titokzatos hatalmát szenvedő embertársain és hogy mily sikerrel, arra nincs klasszikusabb tanu a pár év előtt elhalt jeles történettudósnál és kolozsvári egyetemi professzornál, Szabó Károlynál, ki magán körökben gyakran elbeszélte, hogy gyermekkorában egyedül Hohenlohenak köszönhette élete megtartását. Betegen feküdt a körös-tarcsai szülői házban, hol atyja református lelkész volt s orvosai lemondtak már életéről, midőn a véletlenül arra utazó s ép a református lelkészlakba megszállt Hohenlohe püspök értesülvén a levért szülőktől fiok reménytelen állapotáról, késznek nyilatkozott a beteg segíteni És oly sikerrel, hogy a Hohenlohe által egy üvegcseben adott szerre a beteg már másnap lábadozni kezdett s rövid idő múlva teljesen vissza lett adva az életnek, mely a magyar történettudományt oly becses eredményekkel gazdagította később Szabó Károlyban.

A mi a Hohenlohe által végzett gyógyítások meglepő eredményeinek magyarázatát illeti, ennek taglalásába nem érezhetjük magunkat hivatva belebocsátkozni.

Némelyek ugyan a gyógyulást a herceg *impozáns megjelénéséből* akarták kimagyarázni, de ez csak külső nyilatkozása volt annak a morális erőnek, annak az extázisos lélekállapotnak, mely a döntő perczen egész valóját elfogta, hogy átszellemülve, hite és akarata egész erejét átöntse a vele szemközt állókba.

Mindenki tudja, hogy a beteg bizalma csodákat mivel a legközönségesebb orvossal szemben is. Ezt tudva, nem szükség tagadnunk Hohenlohe csodatételeinek valóságát. Az ő betegeit valóban a hit, a bizalom gyógyította meg. Kétségtelen, hogy itt egy még felderítetlen rejtélyvel állunk szemközt, de ép a pszichologia újabb kutatásai mutatják, hogy a rejtély földerítése a tudomány világa mellett többé nem tartozik a lehetetlenségek közé.

*

Hohenlohenál sokkal több tudományos methodussal zsákmányolta ki az idegélet rejtélyeit a magnetikus gyógy mód egy szintén

főrangú magyar propagatora, gr. *Szapáry Ferencz*, ki átmenetet képez a naiv theosophikus állásponttól az újabb spiritistikus irányzatokra.

Mikor az 50-es évek táján a szellemidézés és az asztaltánczoltatás Magyarországon is virágzása idejét élte, a spirítizmus divatos jelszava Franciaországból röpített ki először, hol *III. Napoleon* annak szociál-politikai oldalát ügyesen tudta felhasználni a kommunisztikus mozgalmak leküzdésére. A császár maga is több ízben experimentált *Home*-mal s más mediumokkal. De e tisztán dilettáns hóbort érzékizgató szórakozásainál sokkal mélyebben hatott már ekkor gr. Szapáry Ferencz, a csodatevő orvoslásairól híres magyar főúr, a tudományos buddhizmus titkaiba s azok a bűvárlatok, melyeket ez irányban tett s közreadott, sok tekintetben előnyösen térnek el a Hyppolite Rivail és Allen Kardec-féle francia theoriák üres bombasztjaitól.

Szapáry Ferencz gróf gyógyításai híre annak idején betöltötte a világot s a legkülönbözőbb benyomásokat költötte fel laikus és tudományos körökben. Az első magyar magnetiseur huszonöt évig dolgozott azon a művön, melynek eredményeit végül a párisi akadémia 1855-iki díjáért versenyző ily című jelentékeny könyvében foglalta össze: »Magnetisme et Magnétherapie Paris 1854.« A vagyonos, ősi nevére büszke főurat ebben sem a tudományos feltűnés vágya vezette; célja az volt, ha a pályadíjt megnyeri, hogy annak összegén delejező kórházat alapítson. Drezdában, hol Szapáry Ferencz gróf huzamosabb időn át lakott, már dús berendezésű hasonló intézett dícsérte a gróf áldozatkészségét; de itthon, Magyarországon is tíz éven át számos hallgatóság leste sováran a főrangú csodaorvos különöz leleplezéseit és tanulmányozta érdekes eseteit, melyekről büszkén mondta, hogy eddig gyógyíthatatlannak tartott bajokat sikerült kigyógyítania, s hogy *összes praxisa alatt nem akadt egy eset sem, melynél rendszere be ne vált volna.*

És mik voltak ezek az esetek? Az orvosi tudomány legkomplikáltabb betegségei: gümőkór, szélhűdés, tüdővész, epilepszia stb. »Németország megmondhatja mindazon szegény betegek számát, kiket ők feladtak s kiket én megmentettem« — jegyzé meg egy helyt önérettel a magasrangú író.

Érdekes már most az eljárás mikéntjének is némi megközelítő vázlatát adni, a mint az a pozitív megfigyelések és a természet-filozofiai spekulációk eme csodálatos keverékéből hamarjában kiragadható egy-két vonással. Azon kérdésre, hogy a delejező hogyan fokozhatja magnetikus erejét, Szapáry ezzel felel: »Ha kezével magamagát homlokától agya felé háromszor végig simítja, odahajtvá minden erőt s kezét egy pillanatig rajta nyugtatva.« »Ezért van az, — teszi hozzá — hogy a gondolataiba elmélyedő ember homlokát dörzsöli s haját hátrasimítja.«

Hogy melyik a delejezésre legalkalmasabb kéz, azt a következőleg határozza meg: »Szívbeli álomkórosoknál a balkéz, elmebeli álomkórosoknál a jobb. »Szerinte az ember minden ujjának titkos élettani viszonya van az érzékekhez. A lélek megfelel a hüvelyk ujjnak, a látás a mutató-ujjnak, a hallás a középujjnak, a szaglás és ízlés a gyűrűs és kisujjnak. Vízet is lehet magnetizálni, ha a poharat a kinyújtott balkéz tenyerére tesszük, a jobbkez kinyújtott s összeszorított ujjával befödjük s azután a balkéz ujjait végig húzzuk. Ily delejezett vízzel, ha az elvetett magot megnedvesítik, az később csirázik, de szebb hajtásokat és gyümölcsöket hoz.

Végül leírja gróf Szapáry a delejezésnél, mint ma mondják: hipnotizálásnál legcélszerűbb ruházatot és a szem előtt tartandó eljárásokat. A hipnotizálón nem szabad, hogy se fém, se selyem legyen; nagy beteg elaltatásánál le kell vetnie kabátját, ha az selyembéléstű, nyakkendőjét, ha selyem, óráját stb. Az ágyból kiveendő minden toll s csak gyors vagy piquée takaróval kell befödni. Épen úgy a hipnotizáltnál kerülni kell minden ló- és kocsirázást, rájuk nézve ártalmas a hegyen vagy víz mellett lakás; kutyák, macskák, gyíkok, rovarok közelléte hátrányos nekik, ellenben a lovak és szarvasmarhák megedzik. Nem szabad kövér vagy hevítő étkekkel táplálkoznok.

Ragaszkodott a grófi gyógyász ahhoz az állásponthoz is, hogy minden betegség végokai az úgynevezett Paccini testecskék az idegek felületén, s a legbiztosabb diagnosztikai eszköz: az *emberi beszéd*. Ha a beszéd meggondolt, higgadt, a betegség székhelye az agy, ha a beszéd érzélgős, a baj a szívben fészkel, ha ingerlékeny, a májban, ha szellemes, a vesében, ha félnék, a belekben, ha bátor, a gyomorban, ha szapora, a vérben.

Csalódnék pedig, a ki mindezekből egy kúszált agy rendszerelenségére következtetne. Szapáry Ferencz gróf sokoldalú és mély tanultsággal bírt, s bizonyos szavai emlékeztetnek egy Faust töprengő kételyeire, melyekkel izzó elméje a dogmák szűk bilincseit szétfeszíti. »Én is — vallja be egyszer — tanultam eleintén könyvekből, merítettem a közös forrásból. De mikor láttam, hogy az orvosi tudomány nem tanít meg gyógyítani, hogy nem egyéb, mint vak, mely világtalanít vezet, akkor letértem az oly sok idő óta hasztalanul koptatott ösvényről, istenben való bizalommal és embertársaim iránti szeretettel kutattam s a magnetismus feltárult előttem s én gyógyítottam . . . mindig.«

*

Mennyire fogékony talajra találtak különben már ekkor a magyar főúri társadalom köreiben bizonyos irányzatok, melyek a szalonok divatos skepszisét merőben megváltoztatták, egy érdekes kis epizód világíthatja meg többek közt, melynek hőse gr. Sermage Dénes volt.

Sermage gróf 1845-ben zivataros időben hajtatott birtokáról Zágrábba, a mikor útközben egy bádeni zarándokútjáról visszatérőben volt dervist talált, kit, mivel megértetni magát nem tudta, kézmozdulattal szólított fel, hogy a bakon helyet foglaljon. Zágrábba érve a gróf, még az nap török nyelven írott levelet vett a dervistől, Sermage gróf »emirhez« czímezve, melyben szóról-szóra ez állott:

»Mielőtt a napteke háromszor befutná a négy évszak pályáját, nyugaton vér és tűz támad, minek következtében téged is erőszakos halál fog fenyegetni, de ki fogod kerülni hosszú bánatokoztva nagy betegséggel, a minek főoka az az asszony lesz, ki most egy költőkirály gazdag és nagy német városában tartózkodik, útban a szent Mária, szent proféták, a Jézus anyjának mecsetje felé.«

»Ez el fogja tékoználni minden kincsét, s ha ez megtörtént, ellened fog támadni. De a vonalak még nem keresztezik egymást, van tehát idő még, igyekezzél őt visszahozni és visszatartani. Ha már egyszer a halál képéhez hasonlóvá tett a sír szélén, ezúttal beletogsz halni, lassú és fájdalmas szívbajban, a nélkül, hogy megmentened fiaidat s így nem marad számodra egyéb, mint hogy minden erődöt összeszedd vagy áldozatul essél. Üdv legyen osztályrészed s a dicsőség bimbója virágozzék folyton neked.«

Tény már most ezzel szemben, hogy Sermage Dénes gróf a forradalom alatt a forradalmi kormányval folytatott levelezés miatt Jellasisch által elfogatott s élete veszélyben forgott. Tény továbbá, hogy súlyos betegségen ment keresztül, hogy nevével feszült viszonyban élt, s hogy a mondott időben neje, az ő tudta nélkül, Münchenben volt s jelentékeny vagyonát majdnem elköltötte. A többire nézve nincsenek határozott adatok, de bizonyos, hogy Sermage Dénes gróf harmincz évvel utóbb, 1875 ben hirtelen halállal halt el.

Az itt előadott tények, melyek pontról-pontra egyeznek a valósággal, annak idején nagy feltűnést keltettek magasabb körökben, sok megbeszélés tárgyát képezték s épen nem csoda, ha némely fogékonyabb-kedélyt bizonyos mértékben fanatizáltak is.

A Szapáry Ferencz gróf által tudományos irányban is alapvetőleg megvilágítani igyekezett magyar spiritizmus élén az utóbbi években egy főrangú magyar hölgy állott, ki egy maga egész kis irodalmat teremtett fürge és benyomásokra fogékony tollával azon eszmék propagálásában, melyek a medium kérdéssel összefüggnek: *Vay Adelina* bárónő, Vay Jenő huszártiszt neje.

Vay Adelina bárónő 1865-ben, 25 éves korában ismerkedett meg bizonyos dr. G.-vel, a kinek sikerült meggyőznie őt arról, hogy homlokán a szellemlátás kétségtelen phrenologiai kifejezését látja s e réven sürgetően buzdította, próbálja meg a delejrással. A nemes bárónőt, katolikus vallásos neveltetésének egész tradíciója az ajánlat méltatlankodó visszautasítására ösztönözte, de az orvos nem

hagyta magát visszautasítani s ragaszkodott minden áron ahhoz, hogy a bárónőt elaltassa.

Ez ugyan nem történt meg; sem az altatási kísérletek, sem egy pohár delejezett víz kiívása nem jártak eleinte eredménnyel. Az orvos most más expedienshez folyamodott s azt az ajánlatot tette, hogy a bárónő mint írásmedium próbálkozzék meg, annyival inkább, mert e módszert a főrangú hölgy egészségi állapotára való tekintettel is, mivel gyakran szenvedett görcsökben, mint különös sikerrel kecsgetőt festette le előtte.

Talán már rég el is felejtette volna a jó tanácsot a magyar spiritizmus legkiválóbb nőapostola, ha egyszer, épen heves görcei közben véletlenül eszébe nem jut az. De még ekkor is inkább tréfásan, mint komolyan szólt térjének, hogy megpróbálja a gyógy-módot. És ime *Saulusból Paulus* lett. Alig vett plajbászt kezébe, úgy érezte, mintha villamos áram hozná mozgásba karját. Keze ide-oda rángatózott a papirososon, melyen pár pillanat múlva nagy betűkkel bámúlva látta e sorokat odavetve:

»Én vagyok Tamás, a te védszellemed; folytasd a delej-frást, jót fog az tenni neked; egészen egészséges fogsz lenni. Henrik . . . koporsó . . . 1867 rád nézve gyászos év . . . Napoleon bukása 1870.«

A bárónő keze itt kimerülten állt meg; aztán hozzá fogott a leírtak kibetűzéséhez férjével együtt, mert addig fogalma sem volt az írásban foglaltakról. Henriknek férje fivérét hívták, ki hosszas szenvedés után 1867-ben valóban meghalt. Az 1870. évre fölállított prognózist is igazolták az események.

E kísérlet eredménye inkább visszadöbentő, semmint bátorító volt a bárónőre nézve. Föltette magában, kellemetlen izgatottsága hatása alatt, hogy a delejezést többé nem próbálja meg. De tépelődései most már rávittek a spiritizmus behatóbb vizsgálatára, s ebben támogatta férje is ki tökéletes katona létére mindjobban kezdett belemerülni a szellemi élet rejtélyeinek bűvárlatába.

1865—68 közt az érdekesnél érdekesebb észleletek egész sorát tette Vay Adelina bárónő, melyeket pontosan közölt »Studien über die Geisterwelt« című művében. Ebben tárgyalja egyebek közt Máté VIII. 22—23. versét a bolygók lakóiról. Közli Kölcsey szellemének egy válaszát a spiritizmus felől tett kérdésre, azután Buddha megnyilatkozásait, Hahnemann és Mesmer kijelentéseit, szűz Mária feleleteit, Vay Ödön báró mediumi rajzait, ezek közt a gyermek Jézus által adott rajzok leírását, egy állati szellem, Robespierre szelleme, Merkur és a Hold lakói, Pompadour asszony stb. közléseit. Szól még a vizes pohárban való látományokról, br. Vay Katalin írásmedium-ságáról, leír néhány gyógymódot, közli több élő és elhunyt szellem figyelemreméltó észrevételeit.

Rendkívül érdekesek a bárónő magánlevelezései is, melyeket

Würzburgban Hoffmann Ferenczcel, a híres német bölcész Baaderrel, Jung Sándorral, a jeles regényíró Levin Schücking Amerikában élő fivérével, Bayer schweinfurthi tanárral, Wittgenstein herczeg orosz tábornokkal és költővel stb. folytatott. E levelezések kiadása sok oly kérdésre vetne világot, melyek újabb időben a tudományos világ legnagyobb elméit foglalkoztatták.

A 70-es évek elején Vay Adelina bárónő egy más magyar spiritistával jött közelebbi érintkezésbe: ez a Bastián-féle hirhett bécsi leleplezéseknél a spiritizmus álláspontját János főherczeggel szemben heves polemikában megvédelmező Hellenbach Lázár báró. A báróról, bár működéseinek színhelye túlnyomólag Bécs volt, tudni kell, hogy ősmagyar család sarja, s a nyitrai megyei Paczolay-kastélyban született, de atyjával meghasonlásba jöve, már korán átvette anyja horvátországi birtokait s az óta ott élt, buzini Jellasi Klotilddal lépve házasságra, részben bölcseleti tanulmányainak, részben a politikának, mely téren, mint a horvát országgyűlés tagja, egyike volt azoknak, kik a magyar-horvát kiegyezés létrejöttén, a Deák által kijelölt alapokon, a legönzettelenebbül buzgólkodtak.

Hellenbach Vay bárónő által állítólag Kanttal is érintkezett. Legalább a Kant nevében írta Vay bárónő egy trance-ában e sorokat: »A gondolatok gyorsasága felülmúlja a fény gyorsaságát; a mint gondolkozol, egyúttal már gondolataid helyén vagy. Ilyen gyorsasággal bír némely lény. A tér emberi fogalom. Én nem ösmerek sem órát, sem napot, sem tért ebben a világban, hol vagyok. Gondolni, akarni és tenni csak egy.«

*

Vay bárónő legkiemelkedőbb alakja nálunk annak a szellemi mozgalomnak, melynek kicsiny, de fanatikus táborára legutóbb újra ráirányozta a figyelmet a tuzséri szenzációs katasztrófa. Okunk van hinni, hogy egyike talán az utolsóknak is. A lelki és idegélet rejtélyeinek kutatói is érezni kezdik immár a tudományos methodikus eljárás szükségét, hogy pozitív eredményekre jussanak el s a brahidizmus és spiritizmus fantómjai szerte tünedeznek ezen friss légáramlat ébresztő hatása alatt.

VÁRNAI SÁNDOR.

Irodalmi Szemle.

Háromszék önvédelmi harcza 1848—49.

Irta *Nagy Sándor*, volt tüzér-főhadnagy, hídvégi lelkész. 23 képpel. Kolozsvárt Gombos Ferencz könyvny. 1896. Szerző sajátja. 8. r. 175 l. Okmánytár, tartalom, sajtóhibák, CVIII. l.

Nagy Sándor e műve, mint ő maga az előszóban elmondja, nem lép nagy igényekkel az olvasó közönség elé; szerző azért vállalkozott leginkább megírására, mert 1848—49-iki szabadságharcunknak arról a részéről, mely Háromszék területén folyt le, önálló vagy bár töredék munkát — kivéve egyes hírlapi cikkeket — sehol sem fedezhetett fel. Összekeverte tehát jegyzeteit s különböző rendelkezésre álló forrásait „és — mint mondja — meggyűjtván lelkemben, mint a lefolyt eseményeknek többnyire szemtanúja és igénytelen közreműködője, az emlékezet lámpáját: összeállítottam ezeknek nyomán szülőföldem, Háromszék, önvédelmi és szabadságharczának történelmét.

A mű két részre van osztva, I. Történeti rész és II. Okmánytár. Az I. részben ismét három szakasz van: a tulajdonképeni történelmi leírás, rövid élet- és jellemrajzok és a székely tűzéréség első tanítói. Ez utolsó szakasz Szabó Sámuel, az író egykori bajtársa és jelenleg kolozsvári ref. tanár tollából került ki; ugyanő rendezte sajtó alá az okmánytárt is.

A mű futólagos végig lapozásából is látszik, hogy nem hivatásos történetíró munkája, de látszik az is, hogy igazságszerető, hazájáért még az aggkor küszöbén is ifjú hűvel lelkesülő férfi írta.

Az önvédelmi és szabadságharcz tulajdonképeni története csak 96 lapra terjed; ekkora helyen oly nevezetes eseményt, mint Háromszék önvédelmi harcza, minden kíváncsolomnak megfelelően nem is lehet tárgyalni. Hiszen csak a Háromszék területén lefolyt események elbeszélése is sokkal több tért igényel s hát még azon hatás méltatása, melyet az események az egész szabadságharczra gyakoroltak! Ezen méltatás nélkül pedig Háromszék önvédelmi és szabadságharczának története, nézetünk szerint, mindig csonka marad. Szerző is érzi azt s több helyen megkísérli a háromszéki mozgalmaknak hátterét feltüntetni, de ez csak kísérletnek s nem kidolgozásnak nevezhető.

Eltelkintve azonban ettől, hízelgés nélkül mondhatjuk, hogy Nagy Sándor érdemes munkát végzett. Háromszék önvédelmi harcának sok oly mozzanatát örökítette meg, melyek nélküle, valószínűleg, örökre feledésbe merültek volna, vagy eltorzítva maradtak volna fenn. Különösen figyelemre méltó, tényekkel és bizonyítékokkal támogatott állítása: hogy a háromszékiek a szabadságharc alatt, még a legválságosabb pillanatokban sem csüggedtek el s a január 2-án Heydteval kötött árapataki béke is csak egyesek ténye volt, mely egyáltalában nem felelt meg Háromszék közhangulatának.

Érdemes része a műnek a „rövid élet- és jellemrajzok“, melyekből igen sokat lehetett volna a tulajdonképeni történetbe beilleszteni, úgy a történelmi rész, mint az egyének előnyére.

Sok, eddig ismeretlen, vagy csak hiányosan ismert adatot foglal magában az okmánytár.

Összefoglalva az elmondottakat: nézetünk szerint még most sincs Háromszék önvédelmi harca úgy megírva, a mint azt, bizonyára, maga a szerző is óhajtáná, de ezt a művet, mint igen fontos forrásmunkát fogja becsülni bárki írja is meg az óhajtott nagy művet.

Mint ilyent, ajánljuk az olvasó közönségnek.

d.—

Alsófehérmegyei Évkönyv.

Az alsófehérmegyei történelmi régészeti és természettudományi egyesület nyolczadik Évkönyve 1 tervrajzzal és 3 képpel. A választmány megbízásából szerkeszti *dr. Kórodi Péter* theologiai tanár, egyleti első titkár. Kiadja az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület. Gyulafehérvárt 1896.

A czimben foglalt egyesület VIII. Évkönyvében ismét azzal az írói törzskarral találkozunk, melynek az egyesület keletkezését és sikeres tevékenységét köszönheti. Veszely Károly veterán historicusunk¹ „A portai adó Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt“ czímmel bemutatja a portai adót szállító követnek a XVII. század derekáról származható és hozzá a Cserey Farkas főkormányzszéki tanácsos hagyatékából került utasítását. Nem könnyű feladat vala ez a követség s a szultántól lefelé a fővezér kapuján örökös csauzok és muzsik tarifájának pontos betartása mellett útközben és a követség ideje alatt tanusítandó diplomatiái és financiai eljárás nehéz tudományát valóban tanulni kellett. Az Izabella által 1556-ban megkezdett tíz ezer arany portai ajándékból I. Rákóczy György idejéig már 15 ezer rendesen bekövetelt adó nőtte ki

¹ Az erdélyrészi történetírók érdemes veteránjának, a ki kolozsvári plébánossága idejéből s úgymint a róm. kat. igazgató-tanácsi ülések jegyzője kedves emlékét hagyott maga után, november 4-én bekövetkezett elhalálózásáról épen e sorok reviziója közben őszinte részvételt értesülünk. A megboldogult a Gyulafehérvári Lapok szerkesztésével is maradandó szolgálatakat tett volt történetírásunknak. T. G.

magát, sőt idővel az eredeti összeg háromszorosával sem igen elégedtek meg s a kényes diplomatiái küldetések sikere az ajándékok nyomtatékától függött rendszeren. Makkai Domokos, a fájdalom időközben elhalt jeles tanár, Páriz Pápai Ferencz fiainak írói és életrajzát befejezi. A kiváló tudós három fia u. m. Ferencz, András orvosi pályára, Imre tanárnak készültek s nemcsak atyjuk, de az erdélyi főurak is nagy reménységet fűztek jövőjükhez. Ferencz fiát 10 éves korában német szóra N.-Szebenbe küldte, majd orvosi pályára készült s a frankfurti 80 frtos stipendium mellett a „szent gyülekezet“ 80, az ország 200 arany, Teleky József 200, Alvinczi Gábor és Mihály, Inczédi József 100—100 frttal segítézték. Olyan tekintélyes összeg, a minőben ma sem igen részesülnek ifjaink s az apa érdemeinek olyatén méltatása, a minőre ma példával alig is rendelkezünk. 1711—19-ig a frankfurti, lipcei, hallei egyetemeken tanulva, mint doctor a leydai egyetemen öregbité ismereteit. Kiváló tehetségeinek az enyedi tanulók részére ott rendszeresített stipendiumot köszönhetik. Az 1704 és 1709-ben a Rákóczy mozgalmakban elpusztított enyedi collégium részére is általa eszközöltették a gyűjtést s az Angliában szerzett adományok is az ő érdemét képezik, habár a gyűjtött pénz egy részét haza térteben börzei szerencsepróbáival el is vesztette. Utóbb nagy tekintélyben emelkedett s 1737-ben halt el. A második fiú Imre 1716. májusban utazott „kül-országokra“. Utóbb tanár N. Enyeden.

Páriz Pápai András atyjának kedvence Frankfortban szerezte orvosi diplomáját; de könnyelmű, ingatag jellemű ember vált belőle s mindenkitől elhagyatva halt el Kolozsvárt 1763-ban.

Az öreg Páriz Pápai irodalmi munkásságának súlypontja is az orvosi szakra esett. Leghíresebb munkája maig használatban levő *Dictionarium Latino Hungaricum et Hungarico Latinum* 5 kiadást ért. Fiainak irodalmi tevékenysége tartósabb nyomokat nem hagyott.

Csató János alispán s jeles ornithologusunk „Legritkább jelenségek alsófehérvármegye madárvilágában“ cím alatt gyűjteményéből ezeket sorolja fel: 1. *Aquila orientalis* Cab. (keleti vagy pusztai sas) Déleurópa, Közép-Ázsia lakója, melyből hazánkban csak 1 példányt ismerünk. 2. *Melanocoripha leucoptera* Pall. fehérszárnyú pacsirta (Dél-oroszország Szibériából) egyetlen példányt, melyet 1855 december 25 Konezán lőtt. *Syrhaptus paradoxus* Gr. Talpastyuk (hazája a Kirgizpuszta). 4. *Phataropus hyperboreus* L. keskenyecsőrű viztaposó (éjszak) 2 példány Konezáról. 5. *Anser erythropus* L. Törpe lud (éjszaki és izlandi lakós). 6. *Casarea rutila* Pall. Rozsdaszínű rucza (Közép-Ázsia, Afrika, Déloroszág és Görögország).

Dr. Cserni Béla „Apulum maradványok“ című VI. közleménye egy alaprajzzal és 3 táblával. A 30 napra terjedő ásatás a közfürdővel szomszédos 3 ház alapfalait tárta ki. Az idáig ismert 102 bélyegvariánsból ez évben is több ismétlődött. Továbbá egy vaslándzsán

kívül bronztű stylus 4 karika, 1 gyűrű, 1 csatt, gomb és egy szobor jobb kezének 10 cm. hosszú ujjá, mind bronzból, került napfényre. Hét agyag méceses közül egyik talpán (ex figurina) STROBILIS, egy másikon CAMNIS bélyeg olvasható. Egy harmadik fedőlapját oroszlanon ülő *Nika* alakja díszíti. 13 bronzérem, 1 terrasigilla szobortörödédek (1 ifjú feje) és egy kőoltár érdemel felemlítést, ezzel a felírással:

MINERVAE
VICTRICI PRO
SAL(ute) DOM(i) NO(rum)
NN AVGG (nostrorum augustorum)
IMP SEVERI imp(eratoris) Severi
ET ANTONINI
CAESARIS
AEL SABINVS Aelius Sabinus
LIBR COS libr(arius) co(n)s(ularis)
V. S. L. M v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Összesen 7 új, a XIII legióra vonatkozó bélyeg került napfényre.

A daciai helytartóság számvevőségi irodájában librarius consularis címmel könyvvezetésre beosztott Aelius Sabinus 196—198 között áldozhatott Minerva vietrisnek, minthogy Septimus Severus fiát Caracallas 196 Antoninus Caesar néven társul fogadta, de 198-ban *Augustussá* emelte.

Dr. Kórody Péter a társulat egy évi működéséről adott kimerítő jelentést. Revétel 558 frt 26 kr., kiadás 556 frt 05 kr. A társulat Lönhárdt Ferencz védnökön kívül 6 tiszteleti, 6 örökös alapító, 10 alapító, 2 tiszteleti elnök, 1 rendes elnök, 1 tiszt. alelnök, 2 alelnök, 1 első, 1 másodtitkár, 1 múzeum és könyvtáros, 1 pénztárnok, 1 ellenőr, 1 ügyész, 40 választm., 9 rendes taggal működik és 22 társulattal áll csereviszonyban. A tiszteleti állások sokasága kissé komikusan hangzik ott, hol mindenki hazafias kötelességének tartoznék ismerni az ilyen vidéki egyesületek támogatását. A tisztikar buzgóságáról s főleg Cserni Béla munkásságáról teljes elismeréssel szólhatunk.

Téglás Gábor.

A finn irodalom története.

(*Handbook of the History of Finnish Literature* (Second and revised edition) by B. F. Godenhjelm of Helsingfors University. Translated from the Finnish (with Notes) by E. D. Butler. London F. H. Butler 1896. Kis 8-rét, IV + 100 ll. Szerző arcképével.)

Tudtunkkal a finn irodalomnak teljes, összefüggő története legelőször magyar nyelven jelent meg, dr. Szinyoi Józseftől, ki dolgozatát a Kisfaludy-Társaság „Évlapjai“-ban (Új folyam, XIX. kötet) tette közzé. Egy jegyzet szerint dolgozata már 1884 elején készen volt kéziratban, de mielőtt sajtó alá került volna, megjelent ugyanazon év őszén Goden-

hjelmnek jeles finn irodalom-történeti kézikönyve és szerzőnek még volt alkalma egy-két adatot átvenni az új könyvből a magáéba. E kitévő kézikönyvnek nemrég megjelent második és javított kiadása, melyet Butler D. Ede, a magyar akadémia külső és a Kisfaludy-Társaság levelező tagja lefordított angolra. A jelen fordítás tulajdonképen új kiadásnak tekintendő, mert szerző némileg kibővítette a könyvet és a fordító számos érdekes és tanulságos jegyzetet csatolt hozzá azon olvasók számára, kik nincsenek a finn nép szokásaiba, történetébe stb. avatva.

Szinnyei József nagyon helyesen állította, hogy „minket, magyarokat ez a fiatal irodalom — egy ősrégi fának fiatal hajtása — már csak azért is érdekelhet közelebbiől, mert oly nyelven van írva, a mely rokona a magyarnak.“

Nem lehet czélom egy rövid ismertetés szűk keretében az olvasót az összes finn irodalom ismeretébe avatni s azért csakis annak rövid fölemlítésére kell szorítkoznom, a mi nincs meg Szinnyei dolgozatában, vagy pedig nincs meg nagyon bőven még Godenhjelm könyvében sem, ámbár ez több tekintetben bővebb a magyar dolgozatnál. Értem a finn népköltészetet.

A magyar szerző az „irodalom“ szó fogalmát szorosán, hetfőszerinti értelemben fogta föl s azért a finn irodalom kezdetét Agricola Mihály turkui püspök nyomtatott munkáinak megjelenésétől datálja. Ezeket mindenesetre szabad a finn nyomtatás első zsongéinak nevezni, de nem a finn irodalom első zsongéinak, ha t. i. az általános elfogadott szokás szerint a népköltészet termékeit is belevonjuk az irodalom keretébe. Ezért van, hogy Godenhjelm az ősrégi idők homályában keresi a finn irodalom kezdetét és tekintve a finn nép conservatív jellemét, teljes joggal szabad föltételeznünk azt, hogy a finn nép költött régente Agricola püspök ideje előtt számos évszázaddal ép úgy, a mint költ még ma is, legalább azon a vidékeken, melyeknek őskori jellegét a vasút és más czivilizáló eszközök még nem rontották meg. Egy angol nő, Miss Clive-Bayley egy-két év előtt beútatza a „Szamóczaország“ kevésbé járt tájékait és csodálattal vette észre, hogy a földművelés még mindig ugyanazon stádiumban van, a mint ezt a „Kalevala“ ban leírva találjuk. A kiszemelt föld tarlón hever néhány esztendeig, míg sűrű bozót lepi azt el. Annak idején aztán fölgyűjtják és elégetik a bozótot¹⁾ és a hamut beleszántják a földbe.

Godenhjelm könyvében azért több tért szentel a népköltészetnek, mint Szinnyei és csak azt kell sajnálnunk, hogy nem említ semmit a még élő runó-énekekről, mint pl. az öreg Paraske anyókaról, ki első runóját több mint 60 év előtt három éves korában tanulta s jelenleg valóságos eleven népköltési gyűjtemény, mert 3200 runónál többet

¹⁾ Lásd pl. Eero Järnefelt festményét a Finland in the XIX th. Century című díszmű 58. lapján.

tud könyv nélkül. Az 1894-diki helsingforsi kiállításban Paraskénak nem kevesebb, mint három arcképe volt kiállítva, melyeknek egyike kantelével, azaz a finn kobozzal ábrázolja őt,¹⁾ ámbár az anyóka minden zeneszer nélkül énekei dalait.

A finn népköltészet szerfölött érdekes mi ránk, magyarokra. Godenhjelm közöl egyes részleteket belőle. Egy strófa pl. a „Menen metsähän mäelle“ bekezdésű (23. 1) szakasztott mása az „A merre én járok“ című ismeretes magyar dalnak. A „Kinek nincsen szetetöje, babája“ című magyar népdalnak szintén megvan finn nyelven való mása, melynek még a versmértéke is ugyanaz, mint a magyaré. Ez aligha a véletlen játéka. Csak azt kell sajnálnunk, hogy kellő anyagi pártolás hiányában az összegyűjtött finn népköltészet nagy része még nem jelenhetett meg nyomtatásban és fölhasználatlanul hever a finn irodalmi társaság szekrényeiben. Paraske dalait Neovius lelkész gyűjti szorgalmasan.

Reméljük, hogy a Godenhjelm könyvét le fogják fordítani magyarra, s egyáltalában, hogy a finn néppel, nyelvvel, szokásaival, történelmével stb. sokkal jobban fogunk megismerkedni, mint a hogy eddig történt.

Kropf Lajos.

A parlamentarizmus a magyar jogban.

Irta Somló Bódog dr. Kolozsvárt 1896. 390.

Somló Bódogtól nemrégén egy érdekes füzet hagyta el a sajtót: A parlamentarizmus a magyar jogban címmel, mely némi aktualitással is bír. Nem csupán múlt értékű napi politikai szempontból, de mert újabban az államtudományok munkásai tudományos alakban is hangoztatták azt a kijelentést, hogy a magyar parlament a kabinetek mögött álló párt állandóságánál fogva s a kormányváltásoknál csak az egyik alkotmányos tényezőnek, t. i. a koronának döntése miatt nem valódi tükre az igazi parlamentarizmus eszmének.

Somló Bódog 39 oldalon könnyed, folyékony modorban s a magyar jogi irodalomban ritka csinnal mondja el a jelenlegi magyar parlamentarizmus előzményeit. A jelenlegi magyar parlamentarizmus, épen úgy, mint Európa egyéb államaiban, nem természetes fejlődés, hanem az angol mintának utánzata. Dolgozatának címe után, a szó igazi értelmét tartva szem előtt, a jelenlegi parlamentarizmusnak a közjogra való nagy befolyásának és természetének tárgyalását várhattuk volna, a szerző azonban a parlamentarizmus csiréit keresi a magyar jog történeti fejlődése múltjában.

Fejtegetései elején világosan és röviden jellemzi a nagy minta, az angol kormány szervezettörténetének bölcséletét és ezen a szemüvegen át nézi a magyar jogfejlődés természetét is. Felfogása értelmé-

¹⁾ Lásd A. Edelfelt festményét id. m. 50 lapján.

ben a magyar közjogi érzék kedvezőbb történelmi alakulások között bizonyára önálló magyar parlamenti kormányzatot hozott volna létre, de így is az angol másolat a magyar közjogi szellemtől kevésbé idegen, mint a többi európai népek alkotmányos életében. Somló talán túlságosan is szem előtt tartotta az angol fejlődést, midőn ennek szellemében bírálja a magyar közjog termékeit, elfelejtvén, hogy többféle úton lehet megközelíteni ugyanazt az igazságot, s hogy ha a magyar alkotmányos kormánysszervezet önálló irányban való fejlődésének jeleit keressük, inkább ki kell emelni az angolnak nem analog tulajdonságait. De ezt a merevségét természetessé teszi az a magas szempont, a melylyel talán az aranybulla híres ellenállási záradékának jelentőségét is kelletténél kisebbre szorítja.

Fonalának tovább fejtésénél ismerteti az Árpádházi törvényalkotás adatait s igazi megtartóztatással s fegyelmezett formaérzékkel marad ura az anyagnak és a bővebb fejtegetésekre csábító közjogi érdekességek felett. Inkább megéri, mint sem kifejti az egyes adatok tanulságait s az általános tanulság kifejtésének célját nem rendeli alá a részletkérdések szépségének. E dícséretet érdemlő megtartóztatása miatt, melylyel a mohácsi vést követő országgyűlési kodifikálási munkálatok felett is átsíklík, igazán sajnálhatjuk, hogy az 1231 évi aranybulla, az 1298. évi XXIII. t-czikkből a tanácsosokra nézve kiolvasott ellenjegyzési elv (Schwarz, Ladányi) s különösen a XVI. század változatos, országgyűlési tanulságai bővebb fejtegetését elejtette.

Ámde ezt erős forma-érzéke mentegeti, a mely mellett különösen stílbéli ereje, logikus, tiszta, átlátszó érvelése s folyamatos tárgyalási modora képezi dícséretes tulajdonságait. S a midőn stíljének előnyeit kiemeljük, teszszük ezt azért, mert a magyar jogi irodalmat oly hermetice elzárttá épen stílbéli gyarlósága teszi. Somló Bódog dr. ez érdekes kis fűzetét pedig melegen ajánljuk érdeklődő olvasóink figyelmébe, mert valóságos appetitorium e kérdés tűzetesebb tanulmányozásához.

Krenner Miklós.

Különfélék.

Arany és Tompa kiadatlan levelei.

Néhai Gáspár János, egykor kolozsvári s nagyenyedi tanár, később Alsófehér és Kisküküllő, majd csak Alsófehér vármegye tanfelügyelője sokoldalú műveltségénél és harmonikus, szelíd lelkületénél fogva számos kitűnőséggel, a legkiválóbb költőkkel, tudósokkal, politikusokkal állott bizalmas, baráti viszonyban.

E viszonynak köszönhetőek az alábbi levelek, a melyek azonban

még csak töredékét alkotják irodalmi becsű, de kellőleg még ki nem kutatott levelezésének. Alkalmadtán a közlő újból neki ül hátrahagyott iratai rendezésének s akkor bizonyára sokkal több eredmény fogja jutalmazni fáradságát.

I. Arany levele.

Külön borítékon: „Nagyságos Gáspár János tanfelügyelő úrnak, tisztelettel Nagy-Enyed.”

Belül 8^o: „Buda-Pest, 1880. nov. 18-án.

Kedves barátom,

Tegnap, midőn becses soraidat vettem, | még nem érkezett volt meg szíves | küldeményed; ¹ de este felé csakugyan | kaptam az értesítést, hogy megjött, még | pedig, nagy csodálkozásomra, a losonczy | vaspálya indóházához. Azt gondoltam, | tévedésből jutott oda, s valószínűleg bejár- | ta egész felső Magyarországot; de a | szállító levélen semmi ilyes vargabe- | tűnek nyomára nem akadván, később | rájöttem, hogy a tiszai vaspálya, a te- | hervonatait, a szolnok-hatvani pá- | lyán szállíttatja, s így csakugyan | nem az osztrák, hanem a magyar állam- | vasútpályaudvarába érkeznek. | Legyen akárhogy: a küldemény igen | szép és sok, fogadd érte legforróbb | köszönetünket. Valóban zavarba | hoztál: mikép szolgálhatjuk ezt | mi neked valaha vissza. |

Egészségi állapotunk most türhető, | a milyen fentjáró betegké szokott | lenni; az én szememtől is — nagy | ritkán, hetek, hónapok multával — | kitelik ennyi kis írás; de már | tovább nem folytathatom. Isten | áldjon téged s a tiedet minden | jóval! | Szerető barátod

Arany János.”

Kívül-belől sajátkezűleg. Írása öreges, kissé reszketős ugyan, de nem minden erő nélkül, és pompásan olvasható. Sorok tömöttek, rövidék.

II. Tompa három levele.

Elsőnek hiányzik a borítéka. Egy nagy ív papir. Az első két oldal s a harmadiknak is a teteje a Gáspár J. „Csemegék” cz. olvasó és verseskönyv verseire vonatkozó megjegyzésekkel, közmondásos pótlásokkal van tele írva; a 4-ik oldalon fordítva áll a következő levél:

„Édes barátom!

Ime átnéztem a Csemegét, nem úgy, mint más körülmények közt te- | hettem volna, mert egy az: hogy az én lelkem mindenre alkalmatlan | lett, más az: hogy a könyvnek pusztá előkeresése is hangos jajjal | tölté be a házat. Kedves fiannak szeretett könyve, játékszere | volt, a kutyá, gyermekek sat. csaknem minden

¹ Almák, Gáspár J. m.-csúcsi kertjéből.

lapon van olyan, | melyet tudott, olvasásakor tört éreztem szí-
vembem, — de hagy- | juk ezt, sok beszéd nélkül is átlátod: minő
áldozat és kín- | szenvedés volt nekem ezt a könyvet, olyan sze-
mekkel, melyek | bírálni akartak s szünet nélkül sírtak, átolvasni. |
Engem a sors semmivé tőn, életem legjavában kettévágta pályá- |
mat, megbénította karomat és lelkemet! |

Jakab Eleknek a minapában írtam, vagyis inkább ezíme | alatt
Mikó ő excellentziájának és Mentovicsnak szóló leveleket | küld-
tem egy borítékban. Szeretném tudni: ha kapta-e? |

Isten áldjon meg a tieddel együtt, kedves nődek igen | nagy
tiszteletemet küldöm, védjen az ég minden szomorú változástól.—

Hanva, jan. 19. 1858.

igaz barátod

Tompa Mihály.

U. i. Gömörmegyében, Tornallyán, Styller postamesternél, több mu- |
zenumba való tárgyak vannak; a mint mondja: szeretné | eladni.
Könyvek, érmek sat. sat; ha szükség lenne | a tárgyakra: szí-
vesen közölné a tárgyak jegyzékét. Azért | írom: hogy
szükség esetére közlekedésbe tehetnék magokat | vele az illetők.—
Kolozsvári jóakaróimat szívesen | üdvözlöm, és tisztelem.“

Második levele külön boríték nélkül, kis 4^o. Kívül: „Gáspár János
úrnak. Kolozsvárt stb.“ Belül:

„Édes barátom!

Néhány héttel ezelőtt írtam hozzád, küldvén a C s e m e g é k - | re tett
j e g y z e t e k e t is, kérvén egyszersmind, hogy tudósíts: | valljon
Jakab Elek kapta-e postán azon leveletem, | melyben a többek
közt gr. Mikó ő excellenciájának | is volt egy? Tudósításod elma-
radt. Igen sajnál- | nám, ha annyi lelki fájdalmak közt írt j e g y -
z e t e i m | elvesztek volna! |

Mi folyvást testi és lelki nagy fájdalmakkal küzdünk, | leverve, meg-
bénítva, elnyomorítva . . . ! |

Kedves nőddel s gyermekeiddel szívesen tisztellek, öllelek! |

Hanva, mart. 28. 1858.

őszinte barátod

Tompa Mihály.“

Harmadik levele (nagy 4^o) részvétnyilatkozat abból az alkalomból,
hogy Gáspár János egyszerre két fiát vesztette el. Szintén maga a
levél alkotja borítékát is. Öt év alatt írása változáson ment keresztül:
jóllehet e részvétlélvél van leggondosabban írva, de a betűk, vonások
már nem olyan határozottak, mint előbb. Szív- és szembaja meglátszik
írásán.

Kívül: „Tekintetes Gáspár János nagyenyedi | ref. tanár úrnak tisztelettel.
Debreczen. Nagyenyeden Erdélyben.“

Belül: „Kedves barátom!

Nagy megdöbbenéssel olvastam azon szerencsétlenséget, mely benne-
teket, | oly különös és szívrázó körülmények közt, oly ritkán hal-
lott egybetor- | nyosulással ért. |

Hivatalomnál fogva gyakran kell másokat vígasztalnom; de nem
egyszer | érzem: hogy sok veszteségben, azon eljárás nem egyéb
üres, czél- és | haszonnélkül való szószaporításnál. |

Vígasztalni nem is akarlak. Cselekedje meg a mindenható Isten azt,
és | hogy élni maradt gyermekeitekben enyhüljön az iszonyú vesz-
teség! | Csupán arra kérlek: számíts engem is azon barátid közé,
kik ma- | gok is elvesztve gyermekeikben életök reményét: fájdalom-
madat mélyen | érzik s abban őszinte igaz szívvel résztvesznek. |

Én három év óta koldús, félvak ember vagyok. Isten legyen veletek!

Hanva, sept. 25 1863

igaz barátod

Tompa Mihály.“

Közli: Dr. Farnos Dezső.

**Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely sz. k. v. nép-
oktatási intézeteinek története.** Irta Pallós Albert. Maros-
vásárhely. 1896. Szerző sajátja. Ára 2 frt. — A millennium évében
megjelent kulturtörténeti monografiák közt méltán foglal helyet Pallós
Albert könyve, mely a vármegye mostani területén levő összes népok-
tatási intézetek keletkezését, fejlődését és a mai állapotát ismerteti.
A Maros-Torda megyei ált. tanítótestület a nemzeti művelődés iránti
őszinte buzgalmának adott kifejezést, mikor szerzőt e munka megírásá-
val megbízta s mikor ugyancsak szerző indítványára ajánlotta tag-
jainak, hogy ezután iskoláikra vonatkozó minden tanügytörténeti ada-
tot pontosan jegyezzenek fel. A munka 3 főrésztre oszlik. Az első rész
öt kisebb szakaszban a megye népoktatásügyét általánosan ismerteti
a reformációtól a mai napig. Csak a reformáció korával kezd, mert
az ezt megelőző időkből igen kevés tanügyi adat maradt fenn; a reform-
áció pedig itt is, mint másutt, létrehozta a népiskolákat. A XVI—XVII.
századokban csak református és unitárius iskolák voltak a megyékben;
a legelső kath. népiskola a XVIII. század elején keletkezett. Terjedel-
mesen ismerteti szerző az 1764—1848 közti eseményeket, így Mária-
Terézia iskolaügyi rendeletének a megye népoktatására gyakorolt befo-
lyását; híven rajzolja a protestánsok küzdelmeit iskoláik megtartásáért
Mária Terézia egybeolvasztó politikájával szemben, a József császár
alatti állapotokat, a reform. gen. synodus és convent törekvéseit a
népiskolák szaporítására s jobb karba helyezésére vonatkozólag, Szász
Károly tantervét, Salamon József methodusát s a megye népoktatás-
ügyi intézkedéseit. A községek, megye, egyházak, egyházi hatóságok
buzgalma e téren nem szűnt meg az elnyomatás szomorú korszakában

sem, de nem is volt szabad lankadni, mert még 1869-ben is a lakoságnak csak 24%-a tudott írni-olvasni. Azóta az állam, községek, felekezetek közösen munkálkodnak a megye tanügyének emelésén s e közös munkát meglepő siker követi, úgy hogy ma már a megye területén 157 magyar és 68 idegen nyelvű iskola áll fenn 322 tanítóval. A II. részben a megye összes népoktatási intézeteinek történetét adja elő. Röviden tárgyal, kivéve Makkfalvát és Maros-Vásárhelyt, melyekben az ily intézeteknek valóban történetük van. A III. részben a megye tanfelügyelőinek életét és működését, a tanítótestületeket, a székelyföldi Clotild-leányárva-házat s a szegény tanulókat segélyező egyesületeket ismerteti. A nagy szorgalommal, kellemes stílusban írt munkát haszonnal s élvezettel forgathatják a tanügybarátok s a megye története iránt érdeklődők.

A Kassai kath. főgymn. története 1657—1895. Irta Dr. Farkas Róbert. Kassa. 1895. E nagy terjedelmű s több képpel illusztrált munka, mely a kassai főgymn. 1894—5. és 1895—6. évi értesítőiben is megjelent, két főbb szakaszra oszlik: az első szakasz a Jézus-társaság vezetése alatti időben (1657—1773), a második a társaság feloszlását követő korban (1773—1895.) tárgyalja az intézet külső és belső történetét. A kassai collegium alapításának eszméje II. Ferdinándtól származik, ki 1635-ben, a nagyszombati egyetem ünnepélyes megnyitása alkalmával tudatta Pázmánnal, hogy több protestáns városban jezsuita-collegiumot óhajtana alapítani. Ferdinánd és Pázmán csakhamar bekövetkezett halála s a háborús idők miatt egy ideig csak óhaj maradt e kijelentés, mígnem III. Ferdinánd 1643-ban a mislyei prépostságot adományozta a kassai collegium fenntartására s 1654-ben a kassai nagy-utczán levő királyi házat rendelte intézeti házzá. A jezsuiták már 1655-ben meg is kezdték a tanítást. Az ünnepélyes felavatás és megnyitás azonban csak 1660-ban történt meg, mikor a király megerősítette Kisdy Benedek 60,000 frtos adományát, mely adomány tette lehetővé, hogy ez intézet a nagyszombattal teljesen egyrangú s egyenlő szervezetű egyetem (Studium generale) legyen. 1773-ban, a jezsuitarend feloszlásakor, a kassai egyetem összes javai a tanulmányi alap tulajdonába mentek át. Az eltávolított jezsuita-tanárok helyét világi papok foglalták el, 1811-ben pedig az 1802-ben kiadott Diploma restitutionale alapján a premontrai rend vette át az intézet vezetését s e rend kezében van az ma is. A collegium sok viszontagsága közben egyetemi rangját elvesztette, ma jogakadémiából és főgymnasiumból áll. A főgymnasium az ország egyik legnépesebb középiskolája: 1895-ben 464 növendéke volt. A külső történettel kapcsolatosan behatóan ismerteti a mű az intézet belső történetét, u. m. a különböző időkben alkalmazott tanrendszereket, a tanítás eszközeit, könyvtárakat, szertárakat, valláserkölesi állapotokat, az intézet kebelében levő egyesületeket; közli a tanárok teljes névsorát, ismerteti a premontrai tanárok iro-

dalmi működését. Az érdekeség mely — mint a mű előszava mondja — relativ dolog, az igazság mellett egyik legfőbb jellemző tulajdonsága a derék munkának.

Sólyom Lajos.

— „**A honfoglalás és Erdély**“ cz. a. dr. Karácsonyi János érdekes tanulmányt írt, melyben azt bizonyítgatja, hogy Erdélyt a magyarok a honfoglaláskor 896-ban nem szállották meg, azt 896—1000 években nem bírták s azután is csak fokokint foglalták el. Ezt a merész és új tételt leginkább arra alapítja, hogy az egykorú Ibn Rosteh, Konstantin császár 950-ben és Querfurti Bruno azt írják, hogy a (Moldva-Oláhországban lakó) besenyők és a magyarok közt négy nap járásnyi lakatlan föld volt s ez más, mint Erdély nem lehetett. Maga is érezvén, hogy e bizonyíték magában nem elég, más bizonyítékokat is keres s ezeket a tulajdonképeni Magyarország keleti részén egykoron létező gyepűkben (fatorlaszokban) véli megtalálni. És itt „gyér nyomokból következtetve ugyan, de mégis biztosan“ állítja, hogy Magyarország és Erdély közt gyepű volt. És ezt, éles szemmel vizsgálva a kútfőket, szellemesen, de sok helyt merész következtetésekkel igyekszik is bizonyítani. Ungvár tájékán, Huszt, Nagybánya, Zsibó, Zilah, a Királyhágó, Belényes, Solymos, Karánsebes vidékén talál ilyen gyepűk nyomaira. Béla király Névtelenjére nem ad semmit sem. A Szamos völgyét — szerinte — Szent István, a Maros és két Küküllő völgyét Szent-László telepítette volna be; II. Géza (Gyécse) korában 1150 körül Nagy-Szeben környéke s végre 1211 után Brassó, Háromszék és Csík megyék területe lett volna Magyarország kiegészítő része. Mindenesetre nagy figyelemre méltó okoskodások, de azt maga is elismeri, hogy azokat nem fogja kielégíteni, „kik teljes bizonyosságot követelnek ott, a hol csak következtetésekről lehet szó.“ — A kételkedők sok lehető ellenvetés mellett felvethetnék mindjárt azt a kérdést, hogy ha Erdély teljesen lakatlan volt, honnan, kiktől vették a magyarok az itteni szláv neveket?

— **Thallóczy Lajos**: Horvát szokásjog 1551—1553. cz. értekezését, mely eredetileg a „Gazdaságtört. Szemlében“ jelent meg, külön nyomatban is kiadta. A nemcsak magánjogi, hanem közjogi jelentőségű munka, mely élénken jellemzi a horvát nép XVI. sz. belső állapotát is, mennél szélesebb körben megismerésre méltó. (Bpest 1896. 29 l.)

— **Dr. Szilágyi Sándor** nagyérdemű történetírónkat a bécsi Tud. Akadémia külföldi tagjává választotta. A külföldi szép kitüntetést élvezze — ad multos annos — belföldünk javára, kinek annyit köszönhetünk.

— **Mangold Lajos** „A magyarok oknyomozó történelme“ III. javított kiadását adta ki a folyó évben a VIII. osztály számára. Egyik legjobb tankönyvünk szép elterjedéséről tanúskodik.

— A „Magyar Történeti Életrajzok“ XIV. évf. 3. füzetében Zichy Antal folytatja gróf Széchenyi Istvánról megkezdett jeles életrajzát, melyet szép illusztrációk díszítenek.

— Magyar erdészeti Oklevéltár jelent meg, 3 vaskos kötetben, melyet Magyarország ezredéves fennállásának emlékére az orsz. erdészeti egyesület adott ki Tagányi Károly szerkesztésében. Az I. kötet 1015—1742., a II. k. 1743—1807., a III. k. 1808—1866. terjedő okleveleket ad. A magyar erdő gazdaság fejlődésére a honfoglalástól napjainkig nagybecsű forrásmunka ez, melynek nagy hasznát veendik épúgy az erdész-szakemberek, mint a történetírók. Tagányi a bevezetésben nagybecsű tanulmányt írt a magyar erdőgazdaság fejlődéséről.

H. L. a Hadúr-tagadó.

Az Etnographia finn-jugra ügyvédje, e jobb sorsra érdemes folyóirat legutóbbi számában csak három kirohanást tesz *»Őstörténeti csendélet«* címen, melyek közül egy nekünk szól. Hogy is hagyáná Munkácsi Bernát (a kinek valóságos mániája a személyeskedő polemia) a visszavert tagadásokat újabb és újabb *»megrovási kaland«* nélkül bosszúlatlanul! Legyen az még oly erőltetett, még oly bárgyú is, a mit hajánál fogva előrángat, neki az mindegy: talán *»ignotos fallit«*, s tán csak... *»aliquid haeret«*.

Most már fájn szellemességgel írva, u. n. *»kalapos növény«*-nek szegény *Hadúr*t béczézi ki s én *»meg lészek jegyezve«* általa, a miért ezt a szót használok millenniumi ünnepi beszédemben, mert hiszen az (H. L. nagy felfedezése szerint!) *»Aranyosrákosi Székely Sándor csinálmánya.«*

E nagyképűségre elég volna akár csak annyit is felelnem, hogy hát a *»csinálmány«* szó ős finn-jugra csinálmány-e, hogy H. L. úr, az ösnyelvelő, használni meri, annyi száz más új *»csinálmány«* szóval együtt?

Vagy ha hozzá méltó *betűn lovaglással* akarnék élni, azt is tagadhatnám, hogy a *»Hadúr«* szót A. r. Sz. S. csinálta volna, mert ő *»Haddur«*-nak nevezi *»A székelyek Erdélyben«* cz. hőskölteményében a magyarok ősi istenét: *»Hadúr«*-nak (egy *d*-vel) Vörösmarty írja először Zalán futásában.

Arra sem fektetek nagy súlyt, hogy ki ismeri jobban A. r. Székely Sándort: mi itt erdélyiekül, a hol csak tavaly is kiadott műve közkézen forog, avagy H. L., a kinek magas fővárosi színe elé ez a szerény vidéki termék alig jutott el.

De mindezeket mellőzve, csupán csak a *józan észre* és az *egészséges nyelvrészekre* bízom megítélni, hogy lehet-e ünnepies szónoki műben ezt az irodalmi nyelvben közhasználatúvá lett szót használni, hogy *Hadúr*, avagy nem, azért, mert új *»csinálmány«*. Minden *magyarúl* igazán tudó, természetesen fogja találni egy antithesisben a hadak istene, a *Hadúr* említését, midőn ellentétbe állítjuk vele a béke istenét, a mint én teszem, a midőn ezt a kifogásolt kifejezést használok, hogy: *»a magyar is megtanulta, hogy vallását, a mely az előtt Hadúr imádása volt, a béke istenének, a szeretetnek vallásával, a keresztyénséggel kell felcserélnie.«*

(Miért nem kifogásolja mindjárt a »béke istenét« is, mert hisz úgy sem hívták a magyarok új istenét?!)

A »Hadúr« szó használatára mindjárt egy teljesen analog, illustris példát is idézek. A »Millenniumi Történet« előszavában (13 l.) H. L. ezt olvashatja: »*Hadúr* oltárai felett merész alkotású templomok törnek a magasba... a *keresztnek* boesánatszava győz a szíveken«. És a ki ezt írta nem »kolozsvári«, csak »Kolos«, de *Vaszary: Magyarország primása* s véletlenül egyszersmind *történetíró*, a ki minden valószínűség szerint van annyira tisztában a magyar istenekkel, mint H. L. úr, a Hadúr-tagadó nagy nyelvélő.

Ezek után azzal is tisztában lehet mindenki, hogy H. L. úr eme »*kritikája*« (hogy az ő más kirohanásában használt szavaival éljek) *inkább kontár tekintélyeskodás* (recte: szószátyárkodás), *mint komoly vélemény*«. (Ethnographia 342.) s hogy jobb lesz neki a *magyarok istenének* békét hagyania s megmaradnia amaz apró bogarak mellett, melyekről az Ethnographia 339. lapján oly szakértően értekeznek.

Eme 4-ik, kákán bogot kereső mű-kirohanása után azzal is tisztába lehet mindenki, hogy H. L. úr kötölözködéseit komolyan venni nem lehet s csak egy fegyver lehet méltó hozzá — az ignorálás.

Olvasóinktól pedig bocsánatot kérünk, hogy eddig rá papirt és nyomdafestéket pazaroltunk.

Sz. I.

Folyóiratok.

A »*Századok*« okt. füzetében *Thúry József* nagybeesű történeti tanulmányt kezd meg »A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai« felől. Főérdeme, hogy tisztázza azt a zavart, melyet a nyelvészek a magyar történelemben história-csinálásukkal elkövettek. *Jakab Elek* folytatja és befejezi a »Székely telepekről Magyarországon megkezdett útleírását. *Gr. Wilczek Ede* a Horváthy család lázadását és a magyar tengervidék elszakadásáról adja II. közleményét. *Kropf Lajos* Pászthói Rátholdi Lőrincz zarándoklását írja le 1411-ből — a purgatoriumba. Tört. Irodalom és tárcza közlemények zárják be a tartalmas füzetet.

Az *Akadémiai Értesítő* okt. (82.) füzetében *Beöthy Zsolt* közli azon emlékbeszédét, melyet Budapesten a Brázay-házon felállított Czuczor-emléktábla leleplezése alkalmával elmondott. Ezután egy terjedelmes mutatóvány következik *Ruskin* »Velence kövei« cz. művészettörténeti munkájából, melyet *Geöcze Sarolta* fordított magyarra. *Holló István* mutatóványt közöl *Ribot* »A lelki átöröklés« cz. munkájának fordításából, melyben Ribot elismeri, hogy van lelki átöröklés, de az legfeljebb 4—5 nemzedéken keresztül marad meg. *Radó Antal* olasz irodalomtörténetéből egy fejezetet közöl »*Petrarcha daloskönyve*« cz. alatt. — Végül folyóiratok szemléje, akadémiai jegyzőkönyvek következnek.

Az *Archeologiai Értesítő* okt. (4.) számában *Reinecke Pál* »A neolith-kori keramika magyarországi csoportja« cz. a. az ilyenmő magyarországi leleteket, főként a szegedit és kishegyit ismerteti. *Kárpáti Kelemen* a velemi (Vas

m.) gazdag bronzleleteket mutatja be. *Lehoczky* Tivadar az újabb beregmegyei ércleleteket ismerteti. *Gerecze* Péter néhány árpádkori román stylusban épült templomot ismertet. *Pór* Antal a karlssteini (Csehország) vár magyar érdekű emlékeit t. i. magyar szentekre vonatkozó fal- és táblafestményeit ismerteti Neuwirth műve után. *Schönherr* Gyula bemutatja és magyarázza Utjesenich György azon ezímerét, mely a szamosújvári vár egyik ajtaja felett levő köbe van bevésve. *Mihalik* József a milleniumi kiállításon látható hazai ötvösműveket, *Nagy* Géza pedig a hadtörténelmi emlékeket ismerteti. — Szakirodalom, társulati ügyek s kisebb leletek ismertetése zárja a füzetet.

A *Történelmi Tár* okt.—decz. (4.) füzetében *Thallóczy* Lajos megemlékezik az 1596. ban elhunyt Gablman Miklós császi hadi történetíróról s közli prózai fordításban annak az 1581—87-i csatározásokról német versekbe foglalt emlékiratát. *Áldásy* Antal közli a Telkessy István egri püspök elmozdítására és visszahelyezésére vonatkozó leveleit a római curiának. Telekessyt 1710-ben elmozdították hivatalától, mivel állítólag Rákóczi-párti volt, de már 1711-ben visszahelyezték. *Komáromy* András befejezi a »Br. Perényi család levéltárából« cz. terjedelmes közleményét; *Beke* Antal folytatja a kolozsmonostori levéltár közlését. A vegyesek közt *Mitis* Oszkár egy új adatot közöl I. Ferdinánd és Anna királylány eljegyzéséhez. Különösen érdekes a *Földváry* László által közölt két levél, melyekben Cserey Mihály »aetatis suae annorum 82« a király s Teleky Pál előtt forgatja a maga meritumjait, hogy t. i. milyen fideliter, külső-belső javainak mennyi eversiójával s elfelejthetetlen költségével szolgálta ő a császárt.

A *Hadtörténelmi Közlemények* okt. (4.) számában *Stephanie* Adolf a budai kir. palota, dévényi és pozsonyi várak történetét írja le röviden, sikerült képekkel illusztrálva az érdekes szöveget. *Komáromy* András, Báthori Gábor eseményekben gazdag uralkodásának történetére vonatkozó okleveleket közöl a Thurzó levéltárból. *Gömöry* Gusztáv a cs. k. hadi levéltár alapján leírja az 1593. nov. 3-án lefolyt pákozdi csatát, mely a hosszú hadjárat alatt egyik legfényesebb győzelme volt a császári hadaknak. *Kropf* Lajos befejezi Castaldo erdélyi működéséről írott tanulmányát. *Koncz* József Apaffy Mihály 1683. évi hadjáratához két hosszabb okiratot közöl a Telekiek levéltárából. — Az apróságok közt *Kropf* L. a török időszámítást ismerteti, *Koncz* J. az erdélyi nemesi felkelés szervezésére 1744-ben tett intézkedéseket közli. Ugyanő közli azon ajándékok jegyzékét, melyekkel Apaffy 1683-ban Bécs alatt a török táborban kedveskedett, mely szerint a vezértől le a papirdörgelődig mindenkinek ajándékot adott, a kivel csak találkozott s ez ajándékok összege: 6320 arany, 2286 tallér, 6 szekereslő, 15 paripa s 6 virágos kupa.

Az *Erdély* 6. számába *Stuart* Benedikta a Themze mellől küldte el »Kolozsvári képek« cz. közleményét, szívesen emlékezve meg Kolozsvárról. *Amstrong* F. G. szintén kolozsvári kirándulását beszéli el. Hoffmann Géza a Székelyföld érczvidékét, *Versényi* György Solyomköt ismerteti. K. *Nagy* Sándor érdekes néprajzi adatot közöl a gainai leányvásárol. *Balázs* G. szepességi kirándulásáról tartott felolvasását közli.

A *Magyar Nyelvőr* okt. (10.) füzetében *Kicska* Emil folytatja az alanyról és állítmányról írt érkezését. *Jendrássik* Ernő az idegen szavakra nézve azon véleményét közli, hogy a hol épen szükséges, vegyük át azokat, de csak is az alapszókat s ezekből magyar képzőkkel alkossuk a képzős szókat. *Balássy* Ferencz kimutatja, hogy a Váradi Regestrumban előforduló hely és személynevek kitünő segédeszközökül ajánlkoznak régi neveink magyarázatához. *Zolnai* Gyula a Bpesti Hirlap orthologiai törekvését bírálja. — Idegen szavak, nyelvújítási adatok, érdekes népnyelv hagyományok.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* (3.) füzetében *Bayer* József elismeréssel adózik *Kazinczy* Fer. Molière fordításainak. *Ráth* György befejezi azon közleményét, melyben *Bullinger* Henriknek a magyarországi reformációhoz való viszonyát ismerteti. *Rupp* Kornél ismerteti *Ozorai Imre* biblia fordításait. *Kandra* Kabos megkezdi »Az ősmagyar csillagos ég« cz. közleményét, a rokon népek csillagismeretének előadásával. — Az adattárban *Téglás* G. *Salamon* Ferencz családjának történetéhez, *Demek* Gy. *Kisfaludy* S. magán-életéhez, *Dézszy* L. a népmesék történetéhez közöl adatokat. — *Récsey* Viktor folytatja *Révai* Miklós *Paintner* Mihályhoz intézett leveleinek, *Czékus* L. pedig *Jászay* Pál naplójának közlését.

Az *Egyetemes Philologiai Közöny* okt. (8.) füzetében *Bartal* Antal közli »A magyarországi latinság különös sajátosságai«-ról felolvasott értekezését, érdekes példáit mutatta be a magyaros latin nyelvnek. *Bleyer* Jakab a 8. és 9. füzetben ismerteti *Kazinczy*nak az *Auróra* körrel 1830-ban folytatott polemikáját, melynek oka az volt, hogy *Kazinczy* lefordította *Pyrker* »Szent hajdan gyöngyeci« cz. művét. *Csapó* G. *Antonin* befejezi »A görög államkormányzás *Xenophon*nál és *Platón*nál« cz. értekezését. — A nov. (9.) füzetben *Reményi* Ede »Anyai jellemek *Homerosz* eposzaiban« cz. alatt ismerteti mint anyákat: *Hekabet*, *Andromachet*, *Aphroditet*, *Heret* és *Thetist*. *Váry* Rezső ismerteti *Nazianzi* *Gergelynek* a *Medici*-könyvtárban levő görög verses codexét. *Bergmann* Ágost méltatja a 100 év előtt született s korán elhalt *Platen* Ágost német költő működését. *Pecz* Vilmos még egyszer hozzá szól a magyarok egy régi nevének, a *Szabartoi*-aszfaloi-nak magyarázatához. — Minkét füzet az újabb phil. irodalom ismertetése s vegyesek zárják be.

A *Magyar Könyvszemle* jul.—szept. (3.) füzetében *Asbóth* Oszkár befejezi az 1494. évi zenggi glagolita misekönyv ismertetését. *Fülöp* Sándor a közkönyvtáraknak beküldendő köteles példányok kérdését tárgyalja. *Kanyaró* Ferencz »*Salamon* és *Markalf*« első kiadására vonatkozó bibliographiai észrevételeit közli. *Herzfelder* A. *Dezső* ismerteti s részben közli *Kolozsvári* *Czementes* *János* XVI. sz. beli magyar író »A boldogság könyve« cz. munkáját, mely vegyi műveletekre, pénzverésre vonatkozó észrevételeket foglal magában. — Szakirodalm., könyvtárak állapota s vegyesek zárják be a füzetet. s. l.

Az *Ethnographia* 4. füzete *Kuun* Géza gr. szép elnöki megnyitójával kezdődik, melyet a Néprajzi Társaság mill. díszgyűlésén tartott. Ezt követi *Szmrecsányi* Miklós dr. min. o. tanácsos válaszbeszéde, majd *Katona* Lajos összefoglalása: ethnológiánk eredményeiről és feladatairól. Dr. *Kovács* Gyula

a néprajzi kiállítást írja le, a kiállítási falu házaiból nyolczat képben is bemutatván. *Istvánffy* Gyula a borsodi matyó nép életét ismerteti. *Elek* Zoltán gömörmezei babonákról ír; *Wislocki* Henrik a sokácz néphit köréből közöl jellemző szokásokat. *Munkácsi* Bernát: a régi magyar lovas temetkezés keleti változatairól ír egy darabos cikket, nyakatekert magyarsággal. Pl. ezt, hogy »et alium equum comedunt« így fordítja: »egy másik lovat *megint* megesznek« (303 l.). (Kétszer eszik meg?, »*Megtöltik* bőrét szalmával« (értsd: kitömik). Ezt, hogy »in *latera* illius foveae« így fordítja »ama gödör mélyében« (oldalában helyett). »A többieket úgy teszik, a mint mondva volt« (E helyett: egyebet úgy tesznek stb). »Szabadságukban áll nem fizetni adót az egy évig« (usque ad annum); »az ősi *nyers* lovas temetkezés« (hát *sült* lovas temetkezés is volt?) »De az ő dühök nemcsak az emberekre *terjed*« (307. l.). »A midőn pedig meghalt, *öt* eltemetik« (nem más?) »Azt hiszik, hogy az emberek mulathatnak a *halálukat követő korban*« (308.) »Neki *egy* nagy széles gödröt csináltak... és földszítve *egy* székbe *ültették* s *vele együtt oduállították* a legjobb lovat, mely neki volt« (309.) »A halottak egymással egybe vannak házasodva *másik* világon... »azt hívén, hogy az egybekeltek ott *résztesznek* (miben?) s megeszik azt, a mit elszórtak.« »Tanácsot kérnek a csillagjósoktól, hogy mely ajtón át kell azt (t. i. a holttestet) *kimeneszteni*« (310.) »Az elhunytakat teljes öltözetben, *sapkával* takarítják el« (talán sapkástól?). »Levágják és *fölégetik* (nem *leégetik*?) az ő legjobb lovát is«. Nála a »holmi« a mely már magában is többet jelent, ilyen alakokban olvasható: »*összes holmijait*« »a halott *holmijainak* sírba tételét lábtól«, »a halottat *holmijaival* együtt helyezik a sírba«, »a halott mellé kerülnek apró *holmijai*«. Nála a kötőfék: »lókötelei«. Nála *egy* lovat *lopkodnak*: »A halott feje tájához pedig néha lovat kötnek oda, melyet a kirgizek el szoktak *lopkodni*: (darabonként?) — A végén ezzel koronázza meg darabos cikke egyik felvonását: »Az utóbb említett szokások *másai* a szkithák halottas szokásainál *találkoznak*« (valjön kivel?) Mindezek különösen hangzanak olyan *magyar* nyelvész tollából, a ki mások szavaiba ugyancsak szeret belekötni, s a ki az Etnographia ezen füzetét is nagyhangú személyeskedő polemiákkal végzi. A »lovas temetkezés« tanulsága különben elég érdekes, mert a felhozott példákkal éppen Munkácsi bizonyítja »a török, mongol és magyar egyezések«-et, a mi ellen egyébként türelmetlenül harsolni szokott. A dr. Horváth Gézával folytatott polemiában ízlését jellemzi, hogy a finn-jugra tisztátlan fereg nevekkel szemben diadalmasan kijátszik egy török eredetűt, ezt mondván, hogy »a t... mellett ott van igazi elvitázhatatlan török szó gyanánt az apró t...nek *serke* neve.« No de »de gustibus non est disputandum«.